D-r Јов. Хаџи Васиљевић

МУСЛИМАНИ

НАШЕ КРВИ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ

БЕОГРАД
Штампарија „Св. Сава". — Бранкова 16.
1924

ЦЕНА 10·— ДИНАРА

(ПРЕШТАМПАНО ИЗ БРАСТВА XIX)

О потурчивању нашега народа у опште

У главноме, наш се народ дели у две вероисповести; у хришћанску и муслиманску вероисповест. Ови хришћанске вероисповести деле се, у главном, у две цркве; а они муслиманске деле се у неколико секата. Сама помисао на муслимане наше крви зауставља нас најпре и највише на Босни и Херцеговини, рачунајући ту и ширу Новопазарску област. И то има свога разлога у прегнантности наших етничких особина у муслимана и у њиховој компактности у овим областима. Међутим, ми имамо својих сународника муслиманске вероисповести и у другим крајевима наших земаља. Мислимо на оне у Јужној Србији.

Историјски, у нашим се земљама за муслимане знало још у почетку нашега државнога живота. У јужним крајевима наших земаља било је Турака — Вардариота још XI в. Али за Турке муслимане код нас зна се тек од појаве Османског царства у нашим земљама, од половине XIV в. на овамо. Од тога се доба зна и за муслимане наше крви. Још прво, ако и делимично, завојевање наших земаља на југу Турцима изазвало је поремећај и у вери и цркви. Насилно и драговољно, почео је наш свет још онда прелазити у ислам. Од онога што је било насилно прешло и преведено у ислам, пропало је све, како за нашу веру тако и за нашу националну целину. — Као робље, велику већину, ако не и све од тога нашега света прогутале су Мала Азија, Персија, Арабија па и Африка. [1])

Потурчивања нашега света било је од почетака двојаког: насилног и драговољног и, као што ће се у даљим редовима видети, вршено је у масама и појединачно. И ако нас овде интересују муслимани наше крви у Јужној Србији, који су и до данашњега дана у исламској вери сачували наше

---

[1]) Ма да с етничкога гледишта није *тачно*, ради лакшега изражавања, ми ћемо на овом месту прелазак у ислам писати са: *турчење* или *потурчивање*. А тако и сам народ зове промену друге на муслиманску вероисповест: *турчење*, *потурчити се*, *потурчењак*, потурица, *потур* (в. Вуков *Рјечник*, код речи *потурчити* и др.).

националне одлике: језик, обичаје и др., најпре ћемо у кратко изложити како је турчење нашега света вршено насилно и у масама.

Према ономе како су Турци чинили доцније, и кроз све време своје владавине, са сигурношћу се може узети, да су они још од првога упада у наше земље, још са првим ратом, почели одводити наш свет у робље. А позитивно се зна да су Турци одвели у ропство доста наших главних људи још са Косова 1389. г.[2]) Само пресељавање нашега света из Орида, Скопља и др. места у Цариград и М. Азију није било ништа друго него одвођење робља.[3]) То је било ратно робље, робље по ратној срећи. Као што су појимали добит у земљи и градовима, тако су Турци појимали и робље у људима као домаћу стоку. А зна се да су Турци били немилостиви у одвођењу робља у рату са нашим народом и у сваком нашем народном покрету противу њих.[4]) А кад се узме да је наш народ у овим односима био с Турцима од 1371. године па до устанака у Шумадији у почетку XIX па и кроз цео XIX в.,[4]) онда се може узети да су Турци готово стално и одводили наш свет у робље. Одводили су га и докле су ратовима заузимали наше и суседне земље.[5]) При свем том године 1659., 1661.,

---

[2]) *К. Ј. Јиречек* (Ј. Радонић), Историја Срба II с. 91.

[3]) *Љуб. Стојановић,* Стари Српски Записи и Натписи бр. 328., 330., 331. и т. д.

[4]) Говорећи о Србији у овим односима према Турцима, *Чеда Мијатовић* узима (Гласник Срп. Уч. Друштва XXXVI, Пре триста година) да се Србија за време под Турцима, због ратова и народних покрета, налазила као у опсадном стању. Познати су наши покрети још од краја XVI в. па све до наших дана. — Код таквог стања ствари, Турци су стално одводили из Србије робље.

[5]) „Турци су до сад, кад су с киме ратовали, водили у ропство дјецу и жене гдје су год које могли ухватити а и људе које нијесу сјекли. Гдјекоји су ове робове држали те су их служили а највише их је продавано и препродавано; зато је свагда уз војску ишло људи не само из Цариграда него испреко мора (из Азије и из Африке) који су робље куповали и у своје земље водили. Рајетин није могао роба купити и држати, него га је могао откупити и пустити да иде куд хоће. Сви господари од робова навраћали су и нагонили робље да се турчи, особито дјецу и младе жене и дјевојке и многи су се женили робињама, и тако је од робиња било (и сад још има) највећијех Турскијех госпођа..."

И сужањ је налик на роба, али се сужњеви не продају, него их држе у тамници док се не откупе (Вук, *Рјечник*, код речи *роб*). — *Смичиклас Т.*, Двијестодишњица ослобођења Славоније I, с. 73. „Већ у самом табору иза боја слуша се у ноћно доба страшан јаук цвилећих момака и дјевојака, јер једне и друге срамотно израбљују турски војници. Дјецу од шест или седам година спашава њихова младост од ових боли или срамота. А онда тек буде сајам. Доведу их као стадо каково на трг. Трговци их огледају. Сваки трговац, чим му се сужањ допадне, огледа га и опипава све удове, заповједи му да се свуче, да га још боље огледа. Па тако се свлачи сужањ пред сваким трговцем, који га погађа, те бива више пута по реду, да се мора свући. Будне ли заробљена цијела обитељ, пак желе наравно да сви заједно робују, колики је опет плач и молбе трговцу, нека их заједно купи. Још некако про-

1690. и 1691. сматрају се као најтеже у овом погледу. И ако се све не односи на наш народ, само после Мухачке битке (1526. г.) одвео је Султан у ропство 200.000 душа из Угарске и Славоније, свакако оба пола и свих узраста.[6]) Из писаних извора знамо да је сваки паша имао на стотине својих робова дворaника. Забележено је да је наша потурица, Хорват Рустем паша, после себе, год. 1561., оставио 1700 робова; Искедер Челебија (турски Крез) имао је 6—7000, а Ибрахим паша 1700 робова.[7]) Кад је султан Мехмед II заузео, 1455. г., Ново Брдо, војницима је дао 700 жена а 320 деце одвео је у Малу Азију у јаничаре.[8]) Споменули смо да се године 1661. одликује великим поробљењем. Онда је много нашега света одведено у робље.[9]) Године 1690. забележено је такође велико

лазе они људи, који знаду какав занат, па и они који су јаки обдјелавати поља, али јао си га оним, који су у својој домовини били свећеници, књижевници или уредници, који нису радили тешких радња, или не знаду заната. Много пута голи, како их је мајка родила, јер им њихове хаљине одераше или раздрти са сто крпа на ругло су пред свим и сваким, јер да нису за ништа. Тко би био јак све ове туге иприповједити". Само год. 1578. (1647.) одвели Турци (у ропство) хиљаду српских момака, — за време рата око Задра и око Малте (*Љуб. Стојановић*, Запис бр. 6397).

— *Мих. Константиновић* из Островице, (Гласн. Срп. Учен. Друштва XVIII, с. 181) који је као јаничар доста времена провео у турској средини вели: „... робе (Турци) људе, а који не могу ићи они поубијају. То бива често сваке године да доведу и донесу (по) неколико хиљада добрих хришћана међу поганике па ту измешавши се покваре се. Забораве за своју добру и примају поганичку веру" (с. 181). Са самим М. К. доведено је било робља 320 младића и 100 жена. — Године 1493., после битке код Удвине, одвели су Турци у Цариград велики број великана у ропство, па су их после њихови сродници откупили. — Године 1660. у пламену нађе смрт и неколико стотина Турака. Жали боже, погибе том пригодом и око 300 хришћана (понајвише Хрвата) који су Турцима служили као робље (Dr Р. Хорват, Повјест Међумурја с. 157).

[6]) *Смичиклас Т.*, на пом. м. с. 9.

[7]) Налазимо где купљени робови од Турака обрађују земљу у Скопљу (*Rad* 86. с. 69. — *Starine* XI, с. 97) и т. д.

[8]) *Мих. Константиновић* (Гласн. Срп. Уч. Друштва, књ. XVIII. с. 116) вели: „А пошто се то место Ново Брдо већ предало, тада је заповедио цар позатварати све капије, а само једна врата отворити, и кад су Турци ушли у варош, заповедили су свима кућним газдама да сваки са својом чељади, са мушкима и женскима изађе кроз она врата из вароши напоље на шанац, а да остави сва своја добра дома... а цар сам стајао је пред оним вратима па је избирао момке на једну страну, а људе на другу страну па и женске на трећу страну, да оне који су међу мужевима били најотличнији, те је све заповедио посећи, а остале дао је пустити натраг у варош, а у њихова добра и имања ништа нису дирали. Момке пак 320 на броју, а женске 700 раздао је међу своје поганике, а младиће узео је себи за јаничаре, и послао их је у Анадол преко мора, онамо где се они одрањују".

Исти М. К. пише на др. месту: „Чете турске залазе по селима и отимљу од родитеља децу и одводе их и продају их као робље где стигну, као угарско и московско робље".

[9]) *Šafarik*, — Pamatky с. 89.

поробљење и *„расејавање“* нашега народа.[10]) Није боље било ни 1691. г.[11]) Године 1715., на граду Врљину ударе Турци и „ухваћене под мач а жене и децу... у ропство окренуше. У то време поробише Турци и Оток“. А године 1717. у Новом „сужања већ тко није марио, могао уфатити“.[12])

Много је било нашега народа робљено и одведено и за време Немачко-турскога рата 1737—1738.[13])

Робље је одвођено из наших земаља кад су Турци и са суседним или далеким хришћанским државама ратовали. Велико су наше робље одвели и за време рата с Русијом 1771.[14]) За време првога устанка у Шумадији, од једном само доведено је било само у град Призрен 30 душа жена и деце.[15]) Као да се поробљавање нашега народа у масама завршило са 1815. г. И те године је било много света заробљено, али је доста и повраћено.[16]) Осим робљења у масама за време ра-

---

[10]) *Љуб. Стојановић*, Запис бр. 5286 — *„В тоиже рати бист великое пленение и расејаније народу христианском и запуштение всеи сербскои земли...“*

[1]) *А христиани* (у косовским пределима) *многи погибоше и похарани бише и многи род христиански* (Турци) *заробише* (Гласн. Срп. Учен. Друштва XLII., с. 130).

[2]) Dr. *Р. Хорват*, на пом. м. с. 127.

[1]) *„Паки на 1734 бист рат велики и многи христиани поробљени биша от Турака* (*Запис* бр. 2637); *„тогда мног народ христиански Турци заробише и у плен одведоше; тада беше скорб и жалост велика и дође патријарх Арсеније у Београд* (Гласн. Срп. Учен. Друштва LIII с. 135). — Описујући догађаје из године 1737 у своме месту, *Н. Лашванин:* „Изводи из Летописа“. (Гласник Зем. Музеја год. 1889 књ. IV), забележио је и ово: *„И поробише Турци своју рају сву с ону страну Ужица... Потом оде чета турска и поробе варош Ваљезо, Цесарово место и одатле одведоше* (Турци) *много робља.“* — Из овога времена је и *Запис (Љуб. Стојановић)*, бр. 2637 који гласи: *„Паки на 1734 бист рат велики и многи христиани поробљени биша от Турака“* (односи се на Ваљево).

О истим догађајима, 1738. г., исти летописац забележио је: *„На 20 вељаче одоше Турци опет под Ужице и пред њима Ибраим паша Али пашић из Скопља и узеше га на виру. Отпратише цесарове људе к Београду а што је било раја Турска извишаше Турци, изсикоше и у ропство немило окренуше.“*

[14]) *Љуб. Стојановић*, Запис бр. 3650, 3903 и др. 3367. и Запис из 1780. г. (бр. 3650) *„и сербско робље Турци поробише, пашалук београдски и немачку страну.“*

[15]) *Иван С. Јастребов*, Податци за историју српске цркве итд. с. 63.

[16]) Знати се кад се робље пороби у Овчару, колико се пороби, толико се двојином натера у Мораву... од насилија турскога ћаје паше... и што се робља нађе живо све се поврати од турецкога носилиа“ (*Љуб. Стојановић*, запис бр. 3954.)

Ислам Пупинац, ага тетовског Реџеп паше „угушио“ је *Милојину буну* у Матејевцу код Ниша 1841. г. и довео своме паши робове: Српскога војводу(?) Михајла и сестру му Миљану. Паша узео Миљану за жену, а Михајлу одредио да живи у сарају до главне џамије у Тетову. Овај М. је остао у вези са хришћанима. Између осталога, он је помагао Ћирилу Пејчиновићу

това и похода војске, поробљавање је вршено и јединачно. То су робље звали сужњим и откупљивали су га.[17])

Јаке је трагове у народној души оставило оволико немилостиво робљење нашега света. Оно је и у народним песмама тужно опевано и у многим народним традицијама живо очувано.[18]) Велики је број тога робља. То је било *тужно* робље, тешко робље, пусто, сужње и племенито робље. То је робље гоњено у Једрене и Цариград и та су места била главни тргови на којима је сортирано и продавано наше робље.[19]) Ако не све, 90% тога робља пропало је за нас

да обнови *манастир Лешак*. Са Миљаном добио је Реџеп паша синове Абдурамн бега, Вели бега и Џеладин бега. Абдураман му је био наследник. У неком грчком устанку био је од пашине стране Теке бинбаша и довео паши робове, потоњег Беџет агу и сестру му. Реџеп паша се оженио и овом робињом, и она му родила потоњег Авзи пашу скопскога и Хасан пашу штипскога. (Сборник Министар. Народнога Просвештенија XI, 411). Податци ови нису сви тачни.

У првом нашем, устанку Турци заробили девојку Марију, ћерку попа Алексе из зајечарског краја, и довели је у Гњилане, где је постала жена Рашид бега Џинића. Отац јој после некога времена долазио у Гњилане и Рашид бег га лепо примио, угостио и испратио натраг. Потурчену хануму су прозвали Бејаз ханума, бела госпођа *(Тодор П. Станковић*, Путне белешке по Ст. Србији 1871—1898. с. 42.)

— Не знам тачно из кога грчкога покрета, кумановски дере бej Мустафа бег довео је био у Куманово три Гркиње робиње, три рођене сестре. С једном од њих био се М. бег и оженио и имао деце. Од ње је био доцнији кумановски *Махмуд бег*. Он је говорио и грчки, и кад се појавила онамо ексархијска струја, и он је био на страни Патријархиста. А брат му млађи, *Јашар бег*, од Туркиње, био је на страни Ексархиста. По смрти ове Гркиње Мустафа беговице, две њене сестре и даље су остале у харему сестрића Махмуд бега. Једну сам и ја затекао и знао. Онда се у Куманову знало да та није била ни потурчена никако Слушао сам да је мој дед, стари кумановски прота Димитрије, кад год је ишао Махмуд бегу у посету, говорио и са овом старом Гркињом, да јој је сваког великог празника слао нафору, и да се она врло много интересовала о нашој вери и цркви, и да се увек у деда ми распитивала и о Грчкој.

[17]) *Груја Новаковић* је Мару три пута избављао ропства (Вук — 1896 — III 39.) Оваких робова — сужњих — бивало је све до смака Турске у Европи. Дебарски Малисори одводили су хришћане дебранце у ропство и тамо их држали и мучили па их пуштали на откуп. Тако је било све до Балканског рата. Позната је у Малисора и једна примитивна справа за мучење сужњих на један врло суров начин.

[18]) Платно бели црнојка девојка,
Платно бели, своје очи куне:
„Моје очи, данас не гледале!
„Прођи ћеду три синџира робље:
„Један синџир све млади момака,
„Други синџир све млади невести,
„Трећи синџир млади девојака."

(Ср. J. Стојковић, Краљевић Марко. . с. 186).

[19]) У Цариграду су постојале две главне станице, у којима је продавано робље. Једна је била у Сулејмановој џамији, а друга у Језирџију. Пошто су Турци овладали и нашим земљама преко Саве и Дунава и Угарском, и Београд је постао главни трг за продавање робља. И у Београду је посто-

тиме што се у том далеком свету потурчило. Мих. Константиновић вели[20]), да се робље, измешавши се са Турцима покварило и прима *„поганичку веру па је још и хвале и такви бивају много гори него што су прави поганци."* Вук је забележио[21]) да је многа заробљена Српкиња доспела до велике госпође, и то је истина, али је било исто тако, и то много више, где је многа велика наша и др. госпођа доспела до најнижег ропства.[22])

Јавно, робље у Турској укинуто је законима 1830-их година. Тај је закон уведен у живот 1846. г. па поново пооштрен 1856. г. И ако је робље било законима укинуто, њега је нестало од како су се Турци измешали са другим народима и под пресијом других, културних европских држава и народа.[23]) Има писаних података да и сами Турци нису више хтели робље.

јала нарочита кућа у којој је вршено сортирање и продавање робља. (Гласн. Срп. Учен. Друштва XXXVI,—Ч. М. према савременим изворима (Spandugino-у *Bicaut-у* и другима. Напред смо видели како се то робље сортирило и продавало. *(Смичиклас* Т, на пом. м. с. 73.)

А ево како се и у песми казује, како се робље продавало:

„Ту ми робја јептино бијаше:
„Дјевојка је по дукат ми злата,
„Млада снаха за полугрошицу,
„Удовица за петнаес пара,
„Пуштеница за десет новаца,
„Стара баба за лулу духана,
„А два старца за печена јарца"

(В. Богишић, Срп. Народне песме I, 326).

У варијанти песме Дружина Михата Хајдука (Вук-1894-III, 419) пева се како је спахија дошао из Хрватске и „довео" робља *племенита.*

[20]) Гласн. Срп. Учен. Друштва XVIII с. 181.

[21]) *Рјечник*, код речи *роб.*

[22]) Лепу је слику о овим случајевима дао *Чед. Мијатовић*, у своме спису *Рајко од Расине*, Београд. У тој слици Маргита, грофица од Нађ Бање доспева у ропство потурчена Циганина ковача алкохолисте Бекри Бекира.

У нашим народним песмама се пева да су Турци заробили сестру Краљевића Марка и поробили Прилеп. (В. Богишић на пом. м. 290), а историјски се зна (К. J. Јиречек, Историја Срба II, 178) да су Турци, 1463 г., одвели у ропство и два млада сина босанскога краља Степана. *(Смичиклас* Т. на пом. м. с. 58).

[23]) *H. Mathieu*, La Turquie et ses dif. peuples II, c. 166 etc и *A. Boué,* La Turquie etc III, c. 390. При свем том, познато је да су многи Турци и Арнаути муслимани, кад су полазили у I и II Српско-турски рат 1876 и 1877—78 г., узимали од својих суседа капару за каквога роба или робињу које би довели из Србије. И одводили су робље ако не из Србије, а оно из наших земаља под Турцима, кроз које су пролазили. Само ја знам четири младе девојке што су прваци кумановски, 1878. г., избавили од Турака мухаџира и пребацили их преко границе у Врање. Неке су још и данас у живот). Интересантан је случај са Софком, Софијом Станковић о којој је донела *„Политика"* од 1. септ. 1924.

Други начин турчења нашега света у маси вршен је купљењем деце у јаничаре. То је тако звани данак у крви. Установа јаничарских одреда постојала је у Турака пре но што су и почели надирати у наше земље. Тај ред војске установио је још султан Оркан 1329. г. и износио је 10—12.000 и то из самих потурчених и заробљених хришћана и из изабране деце.[24]) Број се њихов под Сулејманом попео на 20.000 душа. Али су зато за јаничаре у то доба бирана најбоља хришћанска деца. Њих су сваке пете (четврте) године купили нарочити султански чиновници, турнаџибашије и јајанбашије. Најпре су узимата деца стара од 6—10; по том од 10—16 година.[25]) Ако је ко имао четворо и петоро деце узело би му се једно; ако је имао више од петоро, узимало би му се двоје. Факат да је јаничарски језик био наш, српско-хрватски језик, *кроз цео XVI и почетком XVII в.* доказ је да је до Бајазита I било деце највише наше крви. Та су деца сматрана као изгубљена за своју кућу и свој род. И ако се знало да се нико из јаничара не враћа својима, многи су родитељи, у XVI в. још при крштењу уцртавали деци крст на челу и то соком некаквога биља да се никако није могао крст утрти. Занимљиве су писане белешке и предања како су родитељи крили од комесара своју децу и како су се хришћани потказивали комесарима који су децу пописивали.[26]) Ова су деца одвођена у Малу Азију и тамо су била раздељивана међу становнике градова и трговце, док се науче турски. Употребљавана су за свакакве ручне послове. Кад деца ојачају и двор их захте морају се предати у Цариграду. Ако је међутим које дете умрло или се изгубило, кућни старешина коме је дете било предато, мора одговарати пред судом; како се је изгубило. Ако се не може оправдати мора платити изгубљено дете. Одраслија деца и младићи употребљавани су у двору, на бродовима, у вртовима, коњушницама и другде где су потребна. Многи уче занате а понајвише буду јаничари, *који после са својим родитељима и пријатељима поступају тирански.*[27])

И ова су деца сва пропала за нас. И ако су многа од њих одржала везу са својим хр. родитељима и сродницима,

---

[24]) *Rječnik* Хрв. или Срп. језика код речи *janičar*.

[25]) По другима од 7—10 и од 10—12. Има бележака, да су узимати младићи и од 15—16. год. старости, — *Смичиклас Т.*, на пом. м. с. 74 и даље.

[26]) *Смичиклас Т.* на пом. м. с. 79. и даље; — Етнографски Зборник (Српске Краљ. Академије) књ. XVI с. 368; — *Мих. Константиновић* (Гласн. Срп. Учен. Друшт. XVIII, 158-259); — *Ив. С. Јастребов*, Податци итд. 101—102.

[27]) Rad 86 с. 50 из путописа *М. Сајдлица* у г. 1556—59. Запис *(Љуб. Стојановић)* бр. 810 из год. 1590: *„боех се јарничар зде и метех се оумом.“*

Наши летописци у кратко су бележили и о купљењу деце: „И то лето (1494) браше јаничаре по земли. (Гласн. Срп. Учен. Друштва LIII, 104.)

неколицина од њих, који су достигли у царству високе положаје, много и учинили за свој народ, велика већина их је на свагда пропала за своју нацију.

Међу тим нико данас не може имати претензије ни приближно тачно да одреди колико је све овим начином турчења пропало нашега народа. Према ономе што смо до сад навели, једно је извесно, а то је: да је тај број врло велики. Ми ту велику дозу наше народне крви отписујемо и тражимо накнаду у наших сународника муслиманске вероисповести, који су, и ако потурчени, насилно и драговољно, остали у својој отаџбини и сачували све битне одлике своје народности. Поред оних у Босни и Херцеговини, то су наши потурчењаци у Јужној Србији.

Попис наших потурчењака у Јужној Србији

Од потурчених наших сународника у Јужној Србији, који су сачували наше битне националне одлике, преостало је до данас још око 100.000 душа. — И ако у неколико група насеља, они су растурени по свој Јужној Србији. С изузетком 7 села у Пехчевској области, група Царево Село, Пехчево и Берово, 4 у Тиквешкој и 3 у Тетовској групи, сви се они налазе на десној страни Вардара. С изузетком једне од најјачих по броју и типу њихове групе, Голог Брда у Дебарској области, сви се они налазе на десној страни и Црног Дрима. — Главна њихова насеља падају ипак дуж Дрима и на једној и на другој страни ове реке. Само Голо Брдо налази се у левом заплаву Црног Дрима. Та главна њихова насеља, у виду кумове сламе, простиру се од Оридскога језера до Ораовца више Призрена и по Косову. Од Дебра иде само десном страном Ц. Дрима, дуж Радике па између огранака Кораба и Шар Планине излази у Призренску област и шири се даље до пом. места.

Доцније ће се видети да ови потурчењаци и по говору чине једну групу, и да су у целину везани једним пределним говором. Има их око 35.000 душа.

Овај низ насеља наших потурчењака од Оридског језера до иза Призрена има велики свој смисао и значај за истраживање општих и главних узрока потурчивања овога дела нашега народа.

Групе Скопљанска, Тетовска, Велеска, Прилепско—Битољска и Ресанска, у тесној су вези с овом главном групом.

И по територијским везама, и по говору, с овом групом је у тесној вези и Кичевска група. Врло карактеристична, и после Дебарске и Призренске и бројно најјачи група је она у Тиквешкој области. По главним својим особинама ова група чини засебну целину.

На левој страни Вардара налазе се групе: Царево с ло, Пехчево и Берово. Неки ову групу зову *Малешком* неки *Пехчевском*.

Сваку ћемо групу понаособ изложити.

Сем Призренске, све сам групе лично испитивао. Скопљанску групу сам испитивао још пре Балканског рата, испитујући Скопљанску област. која чини III књ. мога дела Јужна Стара Србија. Дебарску, Оридску, Тиквешку, Кичевску, Ресанску и Царево селску (Пехчево—Берово) испитивао сам 1912. и 1913. год. Најдетаљније сам испитао ова насеља у Дебарској области. — По вишем једном задатку, у овој области сам провео цео април, мај и нешто јуна 1913. г. Тиквешка, Кичевска, Тетовска и Скопљанска насеља поново сам испитивао у мају мес. ов. г.[28]) О свему што се на ово питање односи, испитивао сам све народности и све вере у односном месту и пределу. За Призренску област послужио сам се и резултатима *Ив. С. Јастребова*[29]) који су из 1878 и 1900-их година.

Има доста узрока са којих је тешко утврдити бројно стање ових наших потурчењака. Многи су се, по насељима, помешали са Турцима—Јуруцима и Арнаутима муслиманима. Нарочито је тешко утврдити њихово бројно стање по градовима. Ту они, поред тога што говоре српски и што су сачували и неке наше обичаје, предања и празнике, хоће да прођу под правим Турцима.[30]) За насеља у Дебарској, Кичевској и Тиквешкој области изнео сам оно бројно стање, које сам утврдио у 1912. и 1913. г. А за остале групе послужио сам се и последњим државним пописом 1920. г.

Све што о овоме треба, спеменућемо код сваке групе понаособ.

А. Оридска и *Струшка област.* — У Оридској (Струшкој) области има 8 села, у којима има наших потурчењака помешаних са хришћанима или њих самих. Сем села *Охтиса,* сва друга носе чисто српска имена. Тако:

1. — *Вранишите.* Мешовито. Има око 550 становника. Потурчењака има само 9.

2. — *Охтис.* Мешовито. Има око 1500 становника. Потурчењака нешто мање од половине становника. Има потурчењачких братстава која се још позивају српским именима

---

[28]) У испитивању велеске групе ов. г., помогао ми је г. Стеван Симић директор Велеске Гимназије. Неке податке о Ресанској групи проверио ми је г. D-г Добр. Станаревић, лекар Среза Преспанског. Према оном како ми је из Ресна јављено, по мојим питањима. такође је г. Киселиновић, проф. гимназије у Ресну, прибрао неке податке о потурчењацима, али ми их није могао доставити; бар ја их нисам добио.

[29]) *Податци* и т. д.; *Стара Сербија и Албанија* и т. д.: (С. К. Академије Споменик XLI с. 36.)

[30]) И ако бугар. писац *В. К'нчов* (Македонија, Софија 1900.) није ни по овом питању довољно обавештен, он је, држим, изнео најприближније бројно стање потурчењака пре 25 година. Нешто је о бројном стању муслимана у неким областима бележио у своме делу Стара Србија и Маћедонија и *Спиридон Гопчевић*. али и те су цифре у многоме произвољне.

(*Полупа́нови*, *Ца́нојчини*), а *сви* се позивају на српски начин онога краја. Делови сеоскога атара и данас носе српска имена: *Го́рно Ли́ваће*, *Каме́ница*, *Ле́ништа*, *Пе́сочци*, *О́рловци*, *Навртилки*, *Жа́бјак*, *Вра́ни*, *Ја̀блан*, *При́сој*, *Ма́ркоа кула*, *Дуље Ли́ваће*, *Бела Црвонка*, *Па́праће*, *Горно Градиште*; ту су им биле манастирске куле; *Долно Гради́ште*, *Ле́леци* и т. д.

У атару овога села зна се место осам цркава. Потурчењаци знају о њима више но хришћани.

3. — *По́дгорци*. Мешовито. Има око 1200 становника. Потурчењака има нешто мање од половине становника.

4. — *Лабу́ништа*. Мешовито. Има око 1600 становника. Потурчењака има нешто више од половине становништва.

5. — *Бо́равац*. Мешовито. Има преко 600 становника. Потурчењака има преко 200 душа.

6. — *Рајце*. Чисто потурчењачко село. Има преко 900 душа.

7. — *Пе́штани*. Мешовито. Има преко 600 становника. Потурчењака има око 90 душа.

8. — *Ве́лгошти*. Мешовито. Има око 2100 становника. Потурчењака има око 50 душа. У овом селу постоје потурчењачка братства *Ђуровци*, који су се доселили чак из Доњег Дебра, затим *Мучовци*, који су се доселили из Прилепске области, *Жутовци* и др. Знају и арнаутски и од 30—40 година на овамо издају се за Арнауте А зна се о старим свештеницима од пре 80—100 г. који су их обслуживали као хришћане.

Б. — Област Голо Брдо. Ова се област простире на левој страни Дрима и држи цео његов леви заплав од Јабланице до жупе Горице. У овој области има 32 села. У 16 од њих живе наши потурчењаци, у некима помешано са хришћанима а у некима с Арнаутима и Арнауташима, или само они. Од последњег разграничења између Албаније и наше краљевине већи део Голог Брда припао је Албанији, али ми га овде износимо у целини, да се види каквој су даљој судбини изложени ови наши сународници обе вероисповести.

У погледу потурчењака, Голо Брдо чини тип њихових насеља у овој области.

На потурчењацима у овој области види се процес којим је текло потурчивање и како се вршило потпуно отпадање од своје националне матице. Потурчивање хришћана у Голом Брду протегло се до наших дана.

1. — *Јабла́ница*: По административној подели до 1913. г. ово село спада у *дебарски Дримкол*, али га ја стављам овде по томе што су становници његови са онима у Голом Брду једнаки у етничком погледу. У с. Јабланици има преко 1000 становника. Скоро 200 их је наших потурчењака који се издају за праве Турке и Арнауте, али у кући говоре само српски, као и хришћани у том селу. Поред тога, и они и хришћани знају да су се доселили из с. Клења у Голом Брду и населили део јабланичког атара *Ла́мницу*. Има друго предање:

да су се у селу потурчила двојица и од њих су ови потурчењаци.

2. — *Стеблево.* Мешовито. Има преко 1000 становника; $^3/_4$ потурчењака а $^1/_4$ хришћана. Делови сеоског атара зову се: *Поповица, Драган, Црни Камен, Кучево, Онђер, Класје, Лазово, Света Петка,* и т. д. У позивању братства, хришћанских и потурчењачких, нема никакве разлике. Има потурчењачких братстава која носе српско име, на пр.: *Грујовци, Кучковци, Бандевци, Гацовци,* и др. и то је обична појава. Зна се и за потурчењачку породицу *Кормаковци,* која је постојала до пре 20 година.

3. — *Себиште.* Мешовито. Има око 800 становника и то $^1/_3$ хришћана, а $^2/_3$ потурчењака. Делови сеоскога атара зову се: *Старо село, Црвена плоча, Цуцуљ, Матица, Магулица, Дрсије, Превол,* и т. д. Од потурчењачких братстава са српским именом постоје: *Дукинци, Бачевци, Кољинци,* и др. И најстарија махала у селу зове се *Кољинци.*

4. — *Окшетин.* Има преко 800 становника. Све сами наши потурчењаци. Како је село њихово одавно у јаком додиру са јаким арнаутским насељем на југозападу и северу, то су се ови наши потурчењаци већ и поарнаутили. При свем том нека се њихова братства још и данашњи дан презивају старим својим презименима: *Бодуровци, Пуљевци, Исаковци, Живешовци, Бечовци, Лешовци,* и турским, и арнаутским именима на српски начин; *Ценовци* и др. Делови, сеоскога атара зову се: *Личен, Орница, Ливадиште, Ђуриште,* и т. д. Зна зе да је у овом селу, до пре 80 година, било и хришћана. Дебарске, градске, породице *Смиловци* и *Матевци* из овога су се села доселиле у Дебар тек пре 80—90 година, а и после њих је остало хришћана у овом селу.

5. — *Клење.* И ако није највеће, ово је село најистакнутије у целом Голом Брду. Мешовито је: има свега око 800 становника; мање хришћана а више потурчењака, али у њему влада један дух, српски. Неки, људи, од потурчењака знају и арнаутски, али *сви* у кући говоре само *српски.* У овом се селу готово и не прави разлика по вероисповести. Казивали су ми, припадници обе вероисповести, а и уверио сам се, да у селу има свега 100 кућа, зграда, а 130 породица и да у неким зградама заједно станују и хришћани и потурчењаци. Као ни у једном другом, у овом селу потурч.њаци сами јавно говоре да су им дедови били хришћани па се потурчили. Сви делови сеоскога атара носе српске називе. Само су потурчењаци део атара *Св. Петка* прозвали и *Селимин Камен.* И већина братстава зове им се српским именима: *Мишковци, Бабевци, Деспотовци, Жугњевци, Смиљевци,* и т. д.

6. — *Ђиноец.* Село одмах испод Клења. Мешовито. Има око 800 становника. Две трећине је потурчењака а $^1/_3$ хришћнва. Оно је између Клења и Требишта и у овом погледу носи све одлике својих суседа.

7. — *Тре́биште*. Мешовито. Има око 2600 становника. Хришћана има 69 душа, а остало су све потурчењаци. Ово је највеће село у Голом Брду. До ослобођена 1912. г., у њему је било седиште мидира за Голо Брдо. Требиште носи карактер турцизиранога села, али и у њему се говори само српски. Још се чувају српски називи за делове сеоског атара, као: *Ра́мна Гора, Бе́ла Вода, О́стрен, Пре́сека, Радичево Гумно, Нејнове́шица, Ве́штерник, Ја́стребец, Суй Река*, и т. д. Исто тако и многа потурчењачка братства још носе српска имена, као: *Ко́човци, Алтерзиовци* (на српски начин) *Бресковци, Пупу́нковци*, и т. д.

8. — *Мало О́строни*. Мешовито. Има преко 500 становника и то $^4/_5$ потурчењака. Делови сеоскога атара зову се: *Голема Река, Криошија, Мали Ворф, Кутли, Кренска Чешма, Коритник, На́уши, Мострена, Наш камен*, и т. д. Има потурчењачких братстава која се презивају српским именима, као: *Му́човци, Ша́рковци, Фише́ковци* (на срп. начин).

9. — *Големо Острени*. Мешовито. Има преко 500 становника. Хришћана има само 28 а остали су потурчењаци.

10. — *Ту́чепи*. Мешовито. Има преко 100 становника. Хришћана је било више до самога Балканског рата па је већина побегла у Дебар па се после ослобођења 1912. вратили на своја огњишта. Ни ови садањи становници потурчењаци нису старином одавде. Они су се доселили из с. Требишта. Делови сеоскога атара зову се: *Га́бар, Цест, Дрсије*, и т. д. Помешано живе у Са́рдовској махали; само хришћани живе у мах. *Путовци* и *Семка*.

11. — *Лешничани* (са Којовцем). Чисто потурчењачко село. Има преко 400 становника. А и у њему је било хришћана. Прича се онуда да је поп Анђелко Рајковић из Стеблева, који је умро пре 30 година у дубокој својој старости, казивао, да је он као млад свештеник обслуживао у Лешничану око 20 српских кућа. Поп Анђелко је умро у 90 години живота још 1900. г., а то је могло бити око 1830.—40. г. Делови сеоскога атара и данашњи дан носе имена: *Ло́кач, Бре́шник, Тре́мно брдо, Река* (Видозвезда), *Папра́дишта, Велико́јова*; турско име је само *Амзарајен*.

И имена потурчењачких братстава још су српска: *Ко́јовци, Куша́ковци, Кова́чевци, Ми́довци, Горда́новци*, и т. д.

12. *Џе́пишта*.[31]) Мешовито. Има преко 300 становника, пола хришћана пола потурчењака. Станују помешано и деле се у пет група: *Стама́товци, Ги́новци, Ко́ачи, Пе́тковци* и *Ђе́овци*. И делови сеоског атара носе српска имена: *Го́лема*

[31]) Многи га погрешно пишу Жепишта. Тај погрешан назив овога села унели су у књижевност бугарски писци с тога што Бугари немају џ. По хришћанима становницима спомиње се у Бигорском Поменику (Списание на Б'лгарска Академија на Науките књ. XVI с. 30).

Крас̄ӣа, *Мала Крас̄ӣа*, *Урдеш* (по срп. начину), *Ра̀мна Гора*, и т. д.

13. — *Сери̂ѐ̄ӣово*. Чисто потурчењачко. Има око 150 становника. Позивају се као и у другим суседним селима на *ци*, али су изгубили старе називе братстава. Само им још делови сеоског атара носе српска имена: Целина, Драка, Лисичина рупа, Мореш и др.

14. — *То́рбачи*. И у овом селу живе само потурчењаци. Има их 176 становника. Говоре само српски.

15. — *Трново*. Такође само потурчењаци.[32]) Има скоро 600 становника. Домаћи им је говор српски а многи знају већ и арнаутски.

16. — *Ра̀довиш̄ӣе*. Такође чисто потурчењачко. Има око 150 становника.

17. — *О̄ӣишани*. Мешовито. Има преко 300 становника. Велика већина је потурчењака. Живе помешано. Село им се дели у *Присој* и *Варсаовци*. Потурчењаци своја братства већ зову турским именима, а делове сеоског атара зову: *На̂ Дрим*, *Ра̀ван*, *Ра́бич* (Радич), *Крас̄ӣа*, *Ри́доu*, *С̄ӣража*, *Бочва*, *Коловр̄ӣ*, Му́ратои нивји.[33])

В. — *Жӯӣа дебарска*. Ова мала област, звана жупа, налази се на десној страни Дрима, на лавој страни Радике, између Радике, Дрима и планине Стогова.[34]) У жупи има потурчењака у 10 села; у 5 села су помешани с хришћанима а у осталима су сами потурчењаци. У овом погледу, и у овој области су владали исти односи као и у Голом Брду. У овој области има и правих Турака, колониста из Азије, и овде се могао осетити њихов утицај на хришћане у погледу потурчивања.

1. — *Го́ренци*. (Горно и Долно) Мешовито. Има 500 становника и то $^1/_4$ хришћана а остали су потурчењаци.

2. — *Црно́бок*. Само потурчењаци. Има их свега око 100 становника.

---

[32]) У Поменику Бигор. манастира, на пом. м., налазимо хришћане и у овом селу.

[33]) По некима, у Голо Брдо спада и село *Головиш̄ӣе*. То је сада чисто арнаутско насеље. У њему живе *Цамовци*, пореклом *Маћани*. Има их свега 6 кућа. Иако је од сто година на овамо чисто арнаутско, муслиманско село, делови његова атара и данашњи дан се зову: *Бреговец*, *Музга*, *Сала̄ӣино* (Слатина) и др. а головиштани говоре само арнаутски! Спуштајући се са Голога Брда у ово село, иза самога њега се налазе села, сада такође арнаутска: *Љуболѣж*, *Изворец*, *Горица* и др. која носе српска имена. Осем тога, у Поменику Бигорског манастира (на пом. м.) од XV в. на овамо, између осталих села, спомиње се и село Головиште, у коме је било доста православних хришћана. По *Ив. С. Јас̄ӣребову* (Податци и т. д. с. 129) исти је случај и са селима: *Проваленик*, *Грекане*, *Граждани*, *Пјанец* и др.

[34]) Неки и у нас погрешно пишу, и на картама уцртавају, ову жупу на левој страни Дрима.

3. — *Бајрáмовци*. Само потурчењаци. Има их свега око 100 становника.

4. — *Влáсиће*. Мешовито. Има скоро 500 становника и то $^1/_4$ хришћана а $^3/_4$ потурчењака.[35])

5. — *Жи̏тонени*.[36]) Мешовито. Има их око 250 становника. Седам кућа је турских насељеника из Коџаџика а остали су наши потурчењаци. Сви су потурчењаци потпуно турцизирани. Сем српскога језика којим увек говоре у кући, ништа им друго није остало српскога. Изузетно, и називи делова сеоскога атара су им већ турски. То је утицај ових 7 кућа Турака Јурука.[37]) Ови коџаџичани знају да су њихови стари дошли овде пре 100 година.

6. и 7. — *Гóлема* и *Мала Папрáница*: Два су села, али их рачунају уједно. У Г. Папраници живе само потурчењаци. Има их преко 500 душа и деле се у братства: *Змéовци*, *Ђоркуртовци*, *Идрúзовци*, *А̏џовци*, *Пирдéновци*, *Гу̏тковци*, *Деа̏ровци*, *Ђéговци*, *Гúчовци*, *Зèковци*, *Аби Попци*, *Бéндовци*. У М. Папраници живе помешано. Хришћани се деле у два братства, и то су: *Жúлавци* и *Кобу̏ровци*, а потурчењачка братства су: *Шкрéтовци*, *Карамáновци* (има и српских презимена), *Чифлúговци* и *Скендéровци*. А делови сеоског атара им се зову: *Стрежóјишта*, *На̏рит*, *Вапчица*, *Мучи̏поље*, *Брдовец*, *Ку̏тел*, *Власиће*, *Нӓ поље* (ту су најбоље њиве), *Бафчел'к*, *Пот село*

8. — *Кóчишта*. Мешовито. Има скоро 400 становника, мање хришћана а више потурчењака.

9. *Брéштани*. Мешовито. Има око 900 становника. Потурчењака има више од 600 душа. Делови сеоског атара зову се: *Осој*, *Пупу̏љчица*, *Асанов Пот* (пут), *Грбов Камен*, *Старци*.

10. — *Елевци* (Горњи и Доњи) Ово село Турци зову Елесци, као да је добило име од турскога имена Елез. Међутим помен о овоме селу као Елевцу налазимо у Поменику ман. Бигорског у коме се спомињу хришћани из овога села. А народно предање вели да је ово село првобитно било у месту *Рајкои кући* недалеко од данашњега села. Горње Елевце или Горњу махалу Турци зову и *Евла*. У главноме, Г. и Д. Елевци се деле, и то Горња мала у: *Первáновце* и *Ђешáновце*, а Доња мала у: *Бошњаклáр* (Босанци) *Перванлар* (исто то преведено на турски начин) и *Мазимелéр* (по турском изговору). За најстарије становнике узимају хришћане

---

[35]) Власиће је сеоска мездраја; засебно се и десетак издаје. Све до 1912. и 1913. г. припадала је Рамадану Цаму из с. Серпетова у Голом Брду.

[36]) Спомиње се у *Бигорском Поменику* (на пом. м. с. 14).

[37]) У Бигорском Поменику (на пом. м.) спомињу се хришћани из овога села.

Мазиновце. Сви су староседеоци. Под утицајем Коџацика,[38]) потурчењаци у овом селу су се турцизирали толико, да су и свој матерни језик изгубили и усвојили турски. Поред свега тога, и у потурчењака у Елевцу назиру се традиције које се чувају у хришћана и наилази се на алузије на њихово негдашње хришћанско и српско порекло. По сумарним предањима у припадника обе вере, и по бројању година и т. д. излази, да су ови потурчењаци примили ислам тек око половине XVIII в. До пре 60—70 г. и хришћана је било у Елевцу више но сада. Многи су побегли у град Дебар од зулума. Између осталих, побегао је одавде и отац Алексе Јовановића директора Скопљ. Гимназије.

И ако су елевски потурчењаци изгубили свој матерни језик, још су очували српске називе за главне делове атара свога села: *Пи́сани Камења, Рајкои ку́ћи, Га́ришта, Ли́вађе, Опишта, На̀ липа, Извор,* и т. д. Знају сви да је у месту Извору постојала сеоска црква, а сада је ту гробље.

Г. Дебарско поље. У простору између Горњега и Доњега Дебра (Пишкопеје) има седам села у којима живе наши потурчењаци. Само у једном од тих пет села живе само потурчењаци, а у свима осталим помешани су са хришћанима и Арнаутима. У овом делу Дебарске области до скора је било много више хришћана но што их је до сада остало. Исто тако било је много више и потурчењака но што их сада има. Претопили су се највише у Арнауте. Споменућемо редом о сваком селу што смо о овоме дознали.

1. — *Крчишта* (Доње и Горње). Доње је сада чисто арнаутско муслиманско, а Горње чисто хришћанско. Оба имају око 500 становника. Најглавније и најмногољудније братство у Доњем Крчишту, сада, Мусај, има традицију да је овде из далека доведено као ратно робље. А зна се да су само хришћани били робље, па макар и ратно. И друго главно братство у овом селу, Малић, има традицију да је овде добегло за време неког рата и Малић, начелник братства, не крије да се од старине одржава у њих традиција да су њихови стари били хришћани. Што је још важније од овога, одавно се не памти да је у Д. Крчишту било хришћана Срба а називи у сеоском атару још и данашњи дан су српски, као: *Ограда, Параспури* (по српском начину), *Песок, Ка́менец, Круша,*

[38]) Доста велико насеље турских Анадолаца, Јурука и Коњара. Ово је насеље овде од краја XVI в. У Поменику ман. Бигорског (на пом. м. с. 25) налазе се имена хришћана приложеника из овога места под овим турским именом. Одавно у Коџацику нема ни једнога хришћанина. Ја сам испитивао и Коџацик, али није овде реч о њему.

По мишљењу *Ив. С. Јастребова* (С. К. А. Споменик XLI с. 124) ово је старо место *Светоград.*

Лојиште, Беговајцка (по срп. начину), *Дреноицака,* (по арнаућен српски назив).[39])

2. — *Клобу́чишта.* — Мешовито. Има око 600 становника и то $^1/_5$ хришћана а остали потурчењаци. И једни и други су староседеоци и говоре једним језиком у кући али живе подвојени једни од других и говоре једни с другима, само по нужди, и немају никакву мешанију, никакве суседне односе — „неће жене". У близини села имају два црквишта и један део атара зове им се *Ва́рварино Гробиште.* И ту је било до скора црквиште. Потурчењачка се братства зову: *Тафчи́овци, Мифта́ровци, Ђа́ковци* и *Скенде́ровци.* Сви подједнако зову делове сеоскога атара и то су: *Краштец, Ре́чица, Цинбур, Гробишта на, Грумуслина, Сак(у)лица, Ограђе, До́рчко поље, Орошлика, Тећено блацко, Игралиште, Дреница, Ума́рци, Каменци, Челанци, Вињоли, Црвољка, Устрелец, Ргач, Со́мишта, Русте́нови рупи, Ливађа не,* и т. д.

3. — *По́цести.* Неки су ми казивали да је ово село део с. Мећаларе. Има скоро 500 становника и велика већина је потурчењака. Сви су староседеоци. Главна махала им се зове *Бурмаз.* У њој живе потурчењачка братства: Бурмазови, Одрај (по арнаутском начину), Парпаној (исто тако). Делови сеоскога атара зову се: *Стара Бачина, Бар* (рудина), *Стара игра, Зуска, Чешма, Влаиште, Миљовце, Врања* (рудина), *Крчаници, Дебиште, Трепчо́ица, Буриште, Шалага́ница, Ограде* и т. д.

4. — *Мећаларе.* Мешовито. Има преко 500 становника и то велика већина потурчењака. Раније се звало Султан кјој. Махале сеоске зову се: Горно мало, Средно мало и Долно мало. Потурчењаци су расејани по целом селу, а највише их има у Доњој махали.

Потурчењаци су староседеоци а хришћани су дошљаци из села са северозападне стране, одакле су бежали највише испред Арнаута. И једни и други знају и српски и турски. У кући сви говоре српски. — Мећаларци су у свом крају на гласу играчи, игроорци. Играју и једни и други, и хришћани и муслимани и то исте игре (кола), које им се зову: повраћа́чка, метка́лиште, ска́капчак, вра́ванчак, и женино оро.

5. — *Ербели (О́рбели).* Мешовито. Има око 200 становника. Већина је потурчењака.

---

[39]) У опште, у Дебарском пољу и у Горици још и данашњи дан су очувана помешана имена: хришћанска и муслиманска. Тако, у селу Бомову постоји породица *Салимарк,* и *Адем,* првак ове породице, који не зна ни једне речи ни српске ни турске, казује да му је дед био хришћанин и да се звао Марко, па се потурчио и добио име Салија. — Отуда је Сали Марк — Д-р Драгутин П. Костић је ту скоро забележио да у селима у овим странама, и то у *Зогају,* још и данас постоји лице *Шаћир Димо;* у селу Стушану постоји *Рам Душан;* у селу Блату постоји *Муктар Лазар;* у селу Горици *Зејнел Тодор* (Тоља) и т. д. И у другим крајевима ћемо се срести с оваквим презименима. — Да је и у Доњем Крчишту било хришћана то се види и из Поменика ман. Бигорског (на пом. м. с. 24), па се сви или иселили или примили ислам и арбанаски језик.

6. *Обоки* (Исмӣ бет). Мешовито. Има преко 400 становника.[40]) Већина их је потурчењака. Има нешто и „Арнаута". „Арнаути" неће никако јавно и пред више људи признати да су били *једно и исто* са садашњим својим суседима хришћанима, а не могу да мимоиђу традицију. Да се не би ни по пореклу изједначили са суседима православним довијају се кад морају признати да су били хришћани, да су им стари били бар католици — Латини. Међутим, у кући говоре *српски*. Имају, даље, традицију, да су досељени због *крвнине*, што су били *пали на крв*.

Ово се село дели у три махале: *Горно мало, Средно м.* и *Долно м.* У Горњој махали живи само једна хришћанска породица, у Средњој су потурчењаци, а у Доњој хришћани. И потурчењаци имају традицију да су били хришћани. Сви се презивају на *ци* са турским именима *(Абазовци, Назировци, Аџиовци* и др.) Има и једно хришћанско братство, које носи турско име: *Камбу́ровци* (Грбоње).

Делови сеоскога атара носе српска имена; — У планинском крају атара су: *Уздарица, Плошт, Ливађе, Колца. Сестреница, Слаштица, Остриљец, Бу́ја-шума, Света Недеља.* Зиратни део атара разликује се у: *Че́нчоици, Уздоба, Пера́ница, Млачник* и т. д.

Пишкопе́ја. Године 1913 у овом месту је било свега две куће потурчењака са 11 душа и зову се Селимовци. У кући говоре српски, а људи знају и арнаутски и турски. По причању старих људи у Дебру и Срба и потурчењака: Сефедина Пустиње, Шаћир бега Стрезимира и др., до пре 70—80 година у Пишкопеји је било око 20 кућа торбеша. То исто казују и ови у Пишкопеји. Овде се зна да су до пре 80 година хришћани живели у *Старовецу*, засеоку Пишкопеје, а у Пишкопеји само „Турци" и „Арнаути". Каже се да су и једне и друге растерали Арнаути убијањем, међу тим има белешке[41]) да су се и хришћани из засеока *Добра́ве* иселили због поплаве. При свем том што су Пишкопеју већ заселили готово сами Арнаути, од три махале у њој две се још зову српским именима: *Добрава* и *Бегунец.* У самим махалама, групе кућа зову се: *Шех кобиле, Кучка, Калец, Стојку,* српски назив на арнаутски начин, *Вранич, Трдеш* и т. д. Исто тако и топографски објекти око Пишкопеје још и сада се зову:

---

[40]) Овај број становника наводим по казивању, колико их је било пред сам Балкански рат. Брзо пред овај рат, господари села, Евзи бег и Шућури бег, отѐрали су многе старе чифчије са имања и из кућа што нису били пристали на нове услове које су им стављали господари за обделавање њихове земље. Ово су господари села чинили према аграрној политици Младотурака, коју су почели претресати чланови парламента. Ја сам и ове прилике испитивао у Обоку 1913. г. Ни онда се нису још били вратили сви становници села.

[41]) *Ив. С. Јастребов,* Споменик С. К. А. XLI с. 124.

*Локач, Логор, Ласен, Купињак, Воре*т*е, С*т*аровецес* (староврачко гробље).

Д. — Радика. У овој малој области, рачунајући ту и Жерновницу, потурчењака има у 13 места.

1.—*Косвраст*и* Доње.* Мешовито. Има око 800 становника, од којих је хришћана 150 а остатак чине потурчењаци. Име селу сви доводе од речи *Косова.* Оне што станују у горњем делу села зову *Горни́чане,* а оне што станују у доњем делу зову *Долни́чане.* Од 10 година на овамо измешане су куће хришћанске и муслиманске. Сви говоре само српски. До 1913. г. биле су у Косврасти доведене свега две арнаутске младе, а из Косврасти у Арнаута одведене свега три девојке.

Делове сеокога атара зову: *За́граишт*а*, Са́дец, Же́жица, Дедоица, Свињци,* (нешто њива) *Нȁйкона, Нȁбања, Лозно, Славеица, С*т*ок,* планина на левој страни Радике где су им њиве.

Сви се, и хришћани, и муслимани, презивају једнако на *ци*: *Бешовци, Бучковци, Угриновци, Симановци,* (од Симана, заступљено женско име у запад. нашим крајевима).

2. — *Косвраст*и* Горно.* Мешовито. Има око 400 становника, и то хришћана око 40—50, а остало све потурчењаци. Домаћи говор им је српски и позивају се сви на *ци*, као: *Су́љевци, Амовци, Ве́љовци, Вековци* и др.

Делови сеоскога атара им се зову: *Ручица* (чесма), *Мали Козјак, Грнек, В'лкаица, Драга, Киселица, По̀т клак,*[42]) *Нȁ Добриње, Нивишт*е*,* Круша и т. д.

Још пре Балканскога рата су се неки одселили одавде у Дебар и покајали се.

3. — *Мо́горче.* Мешовито. Има становника око 750, и то хришћана око 20 душа а остало су све потурчењаци.

4. — *Ску́дрино.* Чисто потурчењачко. Има преко 1000 становника.

5. — *Присо́јница.* Чисто потурчењачко. Има око 500 становника.

6. — *Јанче.* Мешовито. Има преко 400 становника. Потурчењака има 150 а остали су хришћани.

7. — *Аџи́овци.*[43]) Чисто потурчењачко.[44]) Има их преко 150 душа.

Све породице у овом селу воде исто порекло — „*едно кабиле сне ние сит*е* — Аџиовци*". И староседеоци су. Имају традицију да су се њихови стари потурчили пре 250 година. Кад сам их ја о овоме испитивао 1913. г. смејали су се и, као

[42]) То је гипсани део атара.

[43]) Мештани и сви Реканци, хришћани и муслимани, ово име изговарају *Аџиовци* а буг. писци га пишу Ажиовци.

[44]) У Бигор. Поменику (на пом. м. с. 25) спомиње се као хришћанско место.

од шале причали су ми о потурчивању својих старих, као о некој малој авантури њиховој и правдали су их *„како сакале *шака *ираиле.“ Иначе су велики верски фанатици. Док сам се у Дебру бавио, готово сваког дана су ми долазили и осигуравали безбедност своје вере и намуза, породичне части.

Домаћи говор им је српски и други језик не знају. Презимена им се свршавају на *ци,* и већином су и турска (Аџиовци, Асановци и др.) Једну страну свога села зову *Дол* а другу *Прекодол-ош.* Други делови атара зову се: *Гробишша, Ограде, Паирадишша, Лојза.* Са селом *Родосушем* (Ростушем) један су синор, само имају *„Мећници—камене.“*

Женидбом и удајом мешају се само са селима у Радики. Највише се жене из Присојнице.

8. — *Ро́сшуше.* Мешовито. Има око 1000 становника. Хришћана има једва око $^1/_5$ а остало су потурчењаци.

Интересантно је тумачење постанка имена овога села. И хришћани и потурчењаци имају једно исто тумачење — Била три брата: Вељо, Раде и Туше (од Петруш — Петар), па Вељо отишао и засновао село Вељебрдо, а Раде и Туше остали на Радетуше и *„го викаме“ Радешуше — Росшуше.*

Хришћани се деле у два, а потурчењаци у пет братстава, и то су: *Сина́новци, Пурга́мовци Ерему́ндовци, Прошође́ровци, Амзовци, Аљовци* и *Оџевци.*

Делови сеоског атара се зову: *Гаџоици, Горни Корији Долни Корији, Ливадишше, Чука, Крајишше, Меденица.* Од 30—40 година на овамо у овом селу почело је потурчавање неких топографских назива.

И ако им је домаћи говор *срйски,* потурчењаци су почели *Дуйен камен* да зову *Дикиљ шаш,* Дрење — К'злџик, Тесан (узан) пут — Инџе јол, и т.д.

Ово је треће село у широј Дебарској области у коме су хришћани и потурчењаци потпуно одвојени једни од других. Ни људи, ни жене, ни деца никако и не говоре једни с другима. Као да се и не познају или као да имају тешку пизму.

9. — *Веље́брдо.* Мешовито. Има 560 становника. Потурчењака има преко 400 душа.

10. — *Тре́бишче* (и Требиште). Мешовито. Има скоро 900 становника. Потурчењака има око 600; а остало пада на хришћане.

11. — *Боле́шин.* Чисто потурчењачко. Има их преко 350 душа.

12. — *Ви́души.* Чисто потурчењачко. Становника има преко 300 душа.

13. — *Жерно́вница.* Чисто потурчењачко. Има их преко 1300 душа. Ово место је одавно потурчењачко, а стари су људи причали да је и у њему било хришћана. И у Бигор-

ском Поменику[45]) забележени су хришћани из с. Жерновнице. Из овога места има насељеника у Тетовској и Скопљанској области. Становништво овога места говори у кући само српски.

Ђ. Призренска област. Према ономе како је бројно стање потурчењака у овој области забележио 1870-их и 1880-их година Иван С. Јастребов, у овој области би био највећи број потурчењака. Он их је онда истерао на 23000 душа. Од тога броја 80% падало је на жупу Гору у којој се још и данашњи дан најбоље и највише држе наши потурчењаци са свима нашим етничким особинама. Међутим по последњем државном попису, 1920. год., у целом Горском Срезу има само око 12000 (?) становника у опште, ма да је сва Гора чисто српскога порекла. До душе, ми нисмо сравњивали је ли сва Гора ушла у Горски Срез. При свем том, ако не прво, Призренска Област држи друго место у погледу бројнога стања муслимана наше крви и Јужној Србији. — Поред оних што живе у Гори и у другим жупама, у Призренској области има потурчењака који су и до данашњег дана очували свој матерни језик, српски, и о којима се позитивно зна да су били Срби; има их у Опољу, у Ораовичкој, Сиринићској и Срецкој жупи. — Према Ив. С. Јастребову,[46]) и многи данашњи Арнаути у Опољу и Љуми наше су крви. Они су под притиском Арбанаса примили ислам, арбанаски језик и њихов начин живота и отпали су од своје народне матице. Исти је случај и са Арнаутима у призренским жупама Срецкој и Сиринићској.

Ив. С. Јастребов[47]) и Тодор П. Станковић[48]) добри су познаваоци Призренске области 1870-их и 1880-их година. Они тврде да велики проценат Арнаута у целој Призренској области, и у свима Косовским странама (и у Дреници) чине потурчени и поарнаућени Срби. Ако нê за све ове области, а оно за Призренску има о томе и писаних података. — У Поменику манастира Св. Тројице,[49]) далеко од Призрена два и по сата, записана су као чисто српска православна села у Призренској области у којима још 1870-их година није било ниједне више хришћанске и српске душе; та су места: *Језерце, Качаник, Печане, Медвеце, Мачетево, Доброваљане, Острозуб, Гунцате, Лобловиче, Грнчаре,* и т. д. Село Љур имало је, 1757. г., 123 хришћ. дома[50]) У Опољу, где се већ 100 година

---

[45]) На пом м. с. 14.—20.

[46]) Податци и т. д. с. 129—131 — Стара Сербија и Албанија, с. 81, 89 и др.

[47]) На поменутим местима.

[48]) У својим *Путним белешкама по Старој Србији* 1871—1898. I—II

[49]) *Ив. С. Јастребов,* Податци и т. д. с. 113.

[50]) *Ив. С. Јастребов,* Податци и т. д. с. 106.

престало говорити српски, имена села су још и данашњег дана *срйска;* исти је случај и у жупама Сиринићској и Срецкој. У опште, у целој Призренској области само 2°/₀ имена села нису српска и српскога порекла.

Обавештени људи у Призрену и околини тврде да су и сами призренски грађани, муслимани, највећим делом наши потурчењаци, па се, дошав у град, турцизирали и примили турски језик.

Г. Г. Петар Костић професор, старином из Призренске области, и Д-р Драг. П. Костић лекар, тврде, да је у Призрену правих Турака, досељеника са истока, било свега двадесетак породица. Има људи који тврде да их је било свега пет породица.

О овоме ће се више видети и у даљем излагању.

Потурчењаци, и они који се издају за праве Турке, у Призренској области, позивају се највише на *ци;* има их који се још и данашњи дан позивају на *ић, ићи: Милошевићи, Радићи, Урошевићи* (Призрен) *Пойићи* (Бела Црква) *Милейићи, Ђекићи, Живковићи, Миленковићи, Аврамовићи* (Брод) *Вукашиновићи, Марићи, Злоногићи, Марковићи Брцаклићи* (Ораовац) и т. д.[51]).

У Призренској области има и имена села на лична презимена на *ић* и *ићи,* и то су села у којима одавно нема више ни живе душе хришћанске, као: *Миличићи, Крајићи, Милановићи, Радуловићи, Сойинићи, Пејчићи, Вранићи, Драјчићи* и т. д.

Презимена на *ци* чују се највише у Гори; у том погледу, и у погледу говора, Гора је једнака са Дебарском области.

У већини села у којима одавно живе само Арнаути — Арауташи — и делови сеоског атара још и данас носе српске називе: *Царева чешма, Шишевац, Овинац, Обедник, Урошева чешма, Млака йланина* (Гора), *Дубљани, Семани, Шйавица, Кобиља Глава, Крсйи, Врело, Дуало, Рајева Пољана, Кайин Забел, Сењаке, Врања, Рибнице* (Ораовац) и т. д.

Е. — Тейовска и *Госйиварска обласй.* У околини Тетова и у околини Гостивара има три села у којима живе само потурчењаци. Они у тетовским селима досељеници су из Дебарске области. Очували су свој дебарски говор и дебарску ношњу. Та су села: Еловјане, Урвич и Врановци.

Сва три села су чисто потурчењачка. Они у Врановцу су помешани са досељеницима из Дебарске области и староседеоци су. Потурчили су се од како су се онде населили ови из Дебра. У Гостиварској области је било много више потурчењака па су под врло јаким притиском Арнаута и Арнауташа заборавили свој матерни језик и поарнаутили се.

Вратићемо се на овај случај.

---

[51]) Ове податке ми је прибрао г. D-r Драг. П. Костић.

1. — *Еловјане*. Има око 1000 становника, позивају се на *ци*. Имена сеоског атара су им већим делом чисто српска.

2. — *Урвич*. Има око 400 становника.

3. — *Врановци*. Има скоро 300 становника.

Ж. — Скопљанска област. У околини Скопља има пет села у којома живе потурчењаци. Сем у селу Пагаруши, где има две хришћанске куће, у свима другим живе само потурчењаци. Сви су они досељеници из Дебарске области. Сви су дошли од једном и то из Жерновнице, Галичника и Радике. Имају традицију да су се доселили пре 200 година и да су им њихови стари били хришћани, а Баба Зумбер, кога сам ја испитивао о овим приликама, показивао ми је раширеним рукама како смо једно, а и није крио своје уверење да су им се стари потурчили. И овде их зову *торбешима*. И ових пет села, која чине једну групу, у Скопљу зову *Торбешка села*. Говор им је српски, дебарски.

1. — *Пагарýша*. Мешовито. Има око 400 становника, и то хришћана 14 душа а све је остало потурчењак.

Главне породице у селу су: *Јутовци, Дуљковци, Аџовци, и др.*

Делови сеоскога атара зову се: *Димоворница, Рамниште, Река*, успомена на Радику — Реку, *Галичник* и мездраја *Пеленица*.

2. — *Колúчане (Доње)*. Чисто потурчењачко. Има око 800 становника. Делови сеоског атара зову се: Ограде, Црквиште, Коритиште, Игралиште, Бориште, Драга бајир, Коленица. И они имају мездрају *Пеленицу*.

3. — *Цветово*. Чисто потурчењачко. Има око 500 становника.

4. — *Умово*. Чисто потурчењачко. Има око 500 становника.

5. — *Дражúлово*. Чисто потурчењачко. Има преко 300 становника.

З. — Велеска област. У околини Велеса има три села у којима живе потурчењаци. Они су досељеници од части из Дебарске од чести из Тиквешке области. Необавештени људи и у оним странама, хришћани, њих општим именом зову тиквешанима због тога што не знају Дебранце. И говоре им тиквешки.

1. — *Вра́новце Г*. Чисто потурчењачко. Има 2430 становника. Дели се на Горно и Долно мало. Становници овога села су досељеници највише из дебарске Реке и то из места, Жерновнице, Присојнице, Вељебрда, Врбјана Скудрина и др. Имају традицију да су се овде доселили пре 200 година, и да су отуда побегли од навале Арнаута, малисорских арамија. Они су још у тим местима били примили ислам, али ни поред тога нису могли остати на своме огњишту.

У Врановцу су у доба њихова насељавања живели хришћани и пошто су се ови населили, хришћани су се разбегли по околним селима: у Бистрицу, Богомиле, Дреново, Замку (?) Еловац и др. У кући говоре српски.

3. — *Мелница*. Чисто потурчењачко. Има 1535 становника. И ови су старином из Дебарске области. Говор им је српски и у свему су као они у Г. Врановцу.

4. — *Врановце Д*. Чисто потурчењачко. Има 833 становника. Населили су га потурчењаци из Тиквешке области. И они постанак свога села везују за латинско време и знају да се онда звало *Франевце!*

И. — Тиквешка област. После Дебарске и Призренске групе насеља потурчењака највећа је и најинтересантнија она у Тиквешкој области. У овој области је било око 18000 наших потурчењака. У самом центру области, Кавадару, они чине већину укупног становништва. До 1913. г. било их је у области у 27 места, а сада, 1924. г., има их у 24 места. Помешано са хришћанима живе они сада у 13, а само они у 11 места. Споменули смо да се од ове групе четири села налазе на левој страни Вардара и то су: *Во́јшани, Би́стренци, Ду́бљани* и *Куре́тница*. Свуда у кући говоре само српски. И ван куће највише говоре српски. Само мужеви и знају турски.

1. — *Кавадар*. Мешовито насеље. Има преко 5000 становника. Више од 3000 их је потурчењака. До пре 50 година позивали су се на *иħи*. У кући говоре само српски. До 1913. г., и у *Неготину* су живели помешано са хришћанима. Потурчењака је било око 80 кућа, скоро 400 становника. Сад нема ниједне душе потурчењачке. Већина их је отишла по потурчењачким селима у околини, а нешто и за Турцима чак у М. Азију.

2. — *Дре́ново*. Мешовито. Хришћана има око 250, потурчењака скоро 1000 душа. Стари људи у Кавадару су причали да су затекли где је ово село било све хришћанско. Зна се и данас где је била црква, коју је „зидао Цар Стефан Душан".

3. — *Бо́хуља*. Мешовито. Има скоро 1000 становника, и то пола хришћана, пола потурчењака.

4. — *Манастирец*. Мешовито. Има до 200 становника, већина је хришћана.

5. — *Долни Ди́сан*. Ово је једно од најважнијих села у овој области. Мешовито је. По моме попису из ове године има 227 кућа и то хришћанске су куће само две а сви су остали потурчењаци. Потурчењака има преко 1200 душа.

Хришћанска су братства: *Кова́чићи* (Риста) и *Цветковићи* (Коно), а потурчењачка су: *Ба́ковци* (Шабан, Бећир, Селман, Емин — по Елминовим), па онда *Мола Му́стафови, Риба́ровци, Ма́новци*, (од имена Манасија — Мане: *Халим, Мустафа, Ибраим, Кадри*); *Џе́ковци*, (*Алија* и *Мехмед Џековић*),

Бугáровци (Адем Бугароић, хоџа); *Бакалиновци (Адем Бакалиноић)*; *Буљук-Башијини* (Алија Буљукбашијин); *Ћучýковци, Гарáповци* (Селман Садик); *Мáмковци*, (од Мáмут); *Деде Јовци* (Хусéјин, Хйимет, Мáмут); *Аџиновци* (Вéли, Али); *Асан Војводов*, и т. д.[52])

Џековићи се по старини зову *Стануновићи*. *Џековцима* се зову од како су се доселили у Неготин. Од *Стануновића* — *Џековаца* има и хришћана. Сви знају да су били једно братство. Од хришћана Стануновића, Јован, сада је срески писар у овом Неготину.

Делови сеоскога атара зову се: *Вúтáчово*, *Чáмиште*, *Бýкови стени, Црна кот, Бóшкова падина* и др.

6. — *Тúмјеник*. И ово је село велико и важно као Д. Дисан. Чисто потурчењачко је. Има скоро 1500 становника. Мени су казивали да има 297 кућа. Дели се у четири махале и те су: *Качевско* мало, *Мéчовско* (Алија Мечевић), *Манушевићи* (Абдул Манушевић) и *Рк-малеси*. Неки истерују пет махала. По овим именима се зову и братства у селу, само што се она презивају ни *ци* и на *иħ*. *Бóтковци* (Ибиш), *Бóцевци*, *Мицúрковци* (и *Мрецковци* пре 50 г.). За тим: *Качевићи, Мéчовићи, Манýшевићи*, и т. д. Представник братства *Качевића* и првак сеоски, Мехмед Качевић, казивао ми је да се они од старине позивају на *иħ* и да другчије позивање и не знају.

Делови сеоског атара зову се: *Грóбишта, Гóлеми Рит, Прóвалúји-те, Трештен Камен, Платуњак, Кукуладец, Цуцка, Црквú те, Дúсански Уши, Дубровско*, и т. д.

7. — *Пепéлиште*. Чисто потурчењачко. Има 180 кућа. Главни сојеви у овом селу су: *Кантýровци* (Мýста бег), *Мула Алиови, Тóрови, Пеливáнови, Чàбовци*, (и *Чичабóвци*), *Мемúћеови, Скркáчеи, Чаушеви* (и *Чаушовци*) и др. У кући говоре само српски. Имају традицију да су им се стари потурчили. Из овога је села посланик *Ајдар Хасановић;* свестан је да је Србин по крви и матерном језику.

Делови атара зову се: *Војшанци*, (према с. Војшанцу), *Брýсник*, (према с. Бруснику), *Суа Река, Пáштерничка лојза, В'чи дол, Бранко, Орлов бајир* и др.

8. — *Рóсоман*. Чисто потурчењачко. Има преко 1000 становника и то скоро 1000 само потурчењака.

9. — *Вóјшанци*. Чисто потурчењачко. По моме попису има 70 кућа и 354 душе. Доста се у ово село доселило, 1913. г., потурчењака из Неготина.

Главни сојеви су: *Хаџúовци, Малтаúровци, Гугýтовци*, (Селман) *Сéјдовци, Сајúтковци, Арлýшевци, Мемúшовци* и *Пáшовци*.

Делови сеоског атара зову се: *Мéчин Дол, Рéка та, Лог-от* (Луг, њиве), *Рýдина, Лáка* (место), *Рáор* (од граор), *Црвено срце* (брдо), *Рмнúште*, и т. д.

---

[52]) Податке о овоме селу дао ми је, између осталих, и председник општине Абдурахман Али-беговић.

10. — *Тре́мник.* Чисто потурчењачко село, а све до пре 30 година било је у њему и хришћана па се раселили. Хришћанска породица Терзиовци последња се иселила из овога села и то је било пре 29 година.

У Тремнику имају *(Велија Селман)* предање да су се њихови стари пре 200 година доселили из Арнаутлука и то из места које се звало *Аџи йаша.*

Казивали су ми да у џамији у овом селу има узидана мраморна плоча са словенским, ћирилским, натписом. Има око 700 становника и то скоро 600 потурчењака.

11. — *Криво́лака.* Чисто потурчењачко место. По моме попису има 122 куће и 614 душа.

Главни сојеви у овом селу су: *Аџи йаша* (Се́лман ага) *Ча́йревци* (Сулејман ага), *Чарайи́новци* (Хаско), *То́сковци* (Ибраи́м ћаја), *Шахйа́зовци* (Му́стафа) и *Камења́рови* (Ибраим).

Делови сеоског атара зову им се: *Лива́дишйа, Ко́ра-бой* (тумаче да је добило име од кораб—чамац), *Ма́њавец, Илкова лака, Грамадишйе, Лайово, Ши́роко йоље, Со́кол-ой, Крсй-ой, Друм-ой, Ру́дишйа.*

12. — *Гли́шић.* Мешовито. Има скоро 300 становника и то $^2/_3$ хришћана а $^1/_3$ потурчењака.

13. — *Маре́на.* Мешовито. Има око 600 становника и то више од пола потурчењака, а остали су хришћани.

14. — *Си́рково.* Сада чисто потурчењачко. Има око 1500 становника.

15. — *Кру́шевица.* Сада чисто потурчењачко. Има око 600 становника.

16. — *Ба́рево.* Мешовито. Има око 500 становника и то $^1/_3$ хришћана а $^2/_3$ потурчењака.

17. — *Бе́свица.* Сада чисто потурчењачко. Има око 1500 становника.

18. — *Ве́шије.* Мешовито. Има преко 700 становника и то $^1/_3$ хришћана $^2/_3$ потурчењака.

19. — *Би́сйренци.* Мешовито. Има скоро 700 становника и то скоро 600 потурчењака, а остали су хришћани.

20. — *Ду́блино.* Мешовито. Има око 500 становника. Преко $^5/_6$ је потурчењака.

21. — *Коре́йница* Сада чисто потурчењачко. Има преко 500 становника.

22. — *Турска Ко́рија* (Курија). Само потурчењаци. Има их на 200 душа. На другој страни потока код овога села постоји хришћанска (каурска) корија где живе само хришћани. Потурчењаци, у Турској Корији, имају традицију да су се њихови стари потурчили још у старој својој постојбини па дошли и населили се овде.

23. — *Прджево.* Мешовито. Има скоро 2000 становника, и то $^3/_4$ потурчењака.

24. — *Ва́йоша.* Велико тиквешко село. Мешовито је. Има скоро 2000 становника и то $^2/_3$ хришћана а $^1/_3$ потурчењака.

Ј. — Прилейска и *Бийољска обласй.* У тесној је вези са потурчењачким насељима у Кичевској области. Њу чине три села и то: *Дѐбрешйе, Пешйа̀љево* и *Ла̀жани* и битољско село *Трновци.* И ова су насеља пореклом из Дебарске области и носе њихове одлике. Дебреште је чисто потурчењачко. Има преко 1000 душа. Село Пешталево је такође потурчењачко. Има преко 300 душа. А Лажани је мешовито. Има око 500 становника, и то око 400 душа је потурчењака.

Сви ови говоре скрпски. Имају традицију да су се њихови стари доселили из „Дебарско". Имена не само њихових села него и делова сеосках атара чисто су српска.

И Битољско село Трновци чисто је потурчењачко. Има око 500 становника.

К, — Кичевска обласй. Ову групу потурчењака чини муслиманско становништво самога града Кичева и још 14 села у области кичевској. Етничка једнакост хришћана и муслимана, Срба, у градовима не пада нигде у очи као у Кичеву. У турско доба, у Кичеву се тешко могао, по говору, распознати хришћанин од муслимана. И једни и други су се и носили готово једнако, а говор им је потпуно једнак, српско-хрватски. Муслиманску децу мушку од хришћанске такође је било тешко разликовати. И данашњи дан их по говору ни мушку ни женску не можете разликовати. Ако бисте се пустили у анализу говора, којим говоре муслимани у самом граду Кичеву, дошли бисте до уверења, да су они боље очували српски језик но хришћани, који су били под утицајем разних национално-просветних пропаганада.

Кичевски потурчењаци су већином досељеници из западних наших периферних крајева. Јака је веза од вајкада била између дебарске Жупе и Кичевске области. У кичевском селу Поповјану има неколико породица које знају из којих су се дебарских места доселили њихови стари. Сви имају традицију да су бежали испред Малисора. И с. Соп је из Деб. области. Сами потурчењаци у граду Кичеву махом су досељеници из околних села, одакле су се такође уклањали испред Арнаута. И ако су потурчењаци, који су до данас очували наше етничке особине, изразити наши потурчењаци, многи су се од њих већ претопили у Арнауте. Зна се да су Арнаути и у овој области учинили врло јак притисак на раније становништво. У самом Поповјану је вршен толики притисак, да се нису могли одржати ни наши потурчењаци, и ако су због вере уживали сву заштиту власти. Тако јак притисак вршен је и у суседној области, Гостиварској.[53])

[53]) У селу Гургурици, до пре 50 година живели су сами Торбеши, махом сточари. Одатле је био чувени сточар потурица Кас'м ћеаја, који је имао 10—15000 оваца, по 200—250 стеоних крава на годину и т.д. — У додиру са Арнаутима, и они су се, и то за кратко време, са свим претопили у Арнауте. До пре 30—40 г. још су говорили нашим језиком. Мени је у

Ти наши потурчењаци чине у Кичеву већину становништва. А у области их има, по моме истраживању у 1912 и 1924. г., рачунајући ту и два села у Поречкој области, у 14 села. Оволики број насеља у области је оних који данас говоре српски. Овде не убрајам село *Соп,* на путу из Кичева за Битољ. Ово је село у току 1912. и 1913. г., потпуно расељено. Било је чисто потурчењачко. Од њих је само неколико кућа отишло за Турцима; остали су се населили по другим потурчењачким селима у овој области.

Скупа у овој области, по моме нахођењу 1912. г., има око 7000 душа. Они су по насељима овако распоређени:

1. — *Град Кичево.* Мешовито. Има преко 4500 становника; од тога $^{2}/_{3}$ потурчењака а $^{1}/_{3}$ хришћана;

2. — *Премка.* Мешовито. Има 47 душа потурчењака;

3. — *Бачиште.* Чисто потурчењачко. Има 387 душа;

4. — *Лисичани.* Мешовито. Има 519 душа. Потурчењака има 479 душа;

5. — *Челопеци.* Мешовито. Има 415 душа, потурчењака има 239 душа;

6. — *Стрегомиште Г.* Чисто потурчењачко. Има свега 381 душу;

7· — *Стрегомиште Д.* Чисто потурчењачко. Има свега 207 душа;

8. — *Србица.* Чисто потурчењачко. Има свега 842 душе.

9. — *Лешница.* Мешовито. Има 179 становника. Потурчењака има 106 душа;

10. — *Крушица.* Мешовито. Има 109 становника. Потурчењака свега 3 душе;

11. — *Пласница.* Мешовито. Има око 900 становника. Потурчењака преко 600 душа;

12. — *Преглово.* Мешовито. Има преко 900 становника. Потурчењака око 250 душа;

13. — *Староец.* Мешовито. Има 165 становника. Потурчењака има око 100 душа.;

14. — *Требино.* Чисто потурчењачко. Има око 70 душа;

15. — *Модришта.* Мешовито. Има преко 200 становника; потурчењака има свега 45 душа.

Л. — Ресанска област. Према моме испитивању 1912. г., потурчењака у овој области било је, у 7 села, само на скоро 1200 душа. А по државном попису 1920. г. има их у 5 места и има их свега 785 душа. Њих има и у самом граду Ресну сигурно преко 1000. Велим сигурно с тога, што се они, као свуда у градовима, и овде издају за Турке.

И ако се многи од њих у граду издају за праве Турке, сви су они наши потурчењаци. Сви говоре месни говор на-

Марковом манастиру, год. 1908., стари манастирски каваз родом из овога села испевао 18 наших народних јуначких песама, које је научио од својих старих.

шега језика и, као они у другим областима, држе неке наше народне обичаје и у свему су једнаки са нама. Они нису сви староседеоци. До 1912. г. у највећем после Ресна њиховом насељу у овој области, у селу Царев Двору и у чисто њиховом, Козјаку, досељеници су из Дебарске области. Имају предање да су отуда побегли од Арнаута, и да су се овде населили пре 200 година. И у оних осталих се назире да су се доселили из западних крајева и да су се измакли испред Арнаута.

Називи не само њихових села него и делови сеоских атара чисто су наши. И позивају се на *ци*. Очувана су и нека српска презимена: *Дунђéровци*, *Спáсовци*, *Кожуáровци*, *Љáпчевци*, *Пóписци* и др.

Године 1912. њих је било у овим селима:

1. — *Цáрев Двор*. Мешовито. Имало преко 1000 становника; више од $^2/_3$ било је потурчењака. По попису 1920. г. било их је 392 душа;

2. — *Бýково*. До 1912. г. било је чисто потурчењачко место и имало скоро 750 душа;

3. — *Кóзјак*. Чисто потурчењачко. Год. 1912. било их је скоро 300 душа. По попису 1920. има их 237 душа;

4. — *Дрмени*. Мешовито. Имало скоро 700 становника. Вилика већина је хришћана;

5. — *Лáхци*. Мешовито. Имало око 300 душа. Потурчењака скоро 20 душа;

6. — *Пóдлешане*. Мешовито. До 1912. г., било је потурчењака скоро 100. По попису 1920. г. свега их је 3 душе;

7. — *Сáтеска*. До 1912. г. било је потурчењака скоро 90 душа.

Љ. — Пехчевска област. И из досада изложенога јасно се види, да су потурчењаци староседеоци махом само они у крајњим периферним областима. Као они на западној периферији, у Дебарској и Призренској области, тако су староседеоци и они на крајњој источној периферији. Нису староседеоци само они у Берову. И као они на западној периферији под притиском Арнаута, ови у источној били су под притиском турскога елемента. Сва испитивања Царевоселске групе своде се на то, да су ови наши потурчењаци примили ислам под *утицајем* највиших турских личности.[54]) По предањима која се чувају у овом крају, тај је утицај вршио сам султан Мехмед IV (1648. — 1687.) Позитивно се зна[55]) да је султан Мехмед 1671. год., још у пролеће дошао у лов у Доспат планину; у тај лов је био позван велики број хришћана за хајку на опредељеном месту. Поменуте године бавио се султан Мехмед у овим крајевима од почетка пролећа па све до сеп-

[54]) *К. J. Јиречек* (Периодическое списание XI с. 15 — 16; — X - У Период. списание XLIV, с. 286).

[55]) *К. J. Јиречек* на пом. м. с. 15—16.

тембра. И сада се још указује на *султанов пут* по овим предедима; на место где му је био сарај, купатило и т. д. Од тада и датирају потурчењаци у овим крајевима. Дотле се Царево село звало Васиљево.

У свима овим крајевима потурчењаци су измешани са хришћанима. У самој Царевоселској групи, на нашој територији, потурчењака има у пет места. У самом *Царевом Селу*, од 2008 становника, колико је показао последњи државни попис, 1920. г., потурчењака има 999. По Пер. списанију (г. 1894.) Царево Село је имало 2000 становника, односно 220 домова потурчењака. То чини преко 1000 душа.

Топографски објекти у околини Царевог Села зову се: *Ма́ркова кула, Го́лак планина, Чавка, Света Вода,* и т. д. *Св. Вода* налази се и у с. *Трабе́товишту, Вирчу, Разловцу* и др.

У четири остала места овај је однос становништва по вери:

1. — *Истевник*. Мешовито. Има свега 902 становника, од којих је потурчењака 220.

2. — *Трабетовиште*. Мешовито. Има 577 становиика, од којих је потурчењака 294.

3. — *Град*. Мешовито. Има 793 становника, од којих је потурчењака 674.

4. — *Звегор*. Мешовито. Има 753 становника, од којих је потурчењака 679. Породице у овом селу позивају се на наш месни начин и имена делова атара су им наша, као: *Обел, Логодаж, Дре́ново, Бу́чино, Ли́сија, Клису́ра, Стара Река* и т. д.

У Пехчеву, на 800 хришћана долазе 3500 потурчењака, а у Берову обратно, на 2500 хришћана долазе око 700 потурчењака. И у једном и у другом месту сачували су потурчењаци све битне особине нашега народа. Беровци говоре толико чисто, да их сматрају за негдашње досељенике из Босне и Херцеговине. И сами имају о томе предања, али нејасна. Многи беровце и зову *Бошњацима*.[57])

---

[57]) Бошњацима потурчењаке зову неки и у другим источним и јужним нашим пределима, *Р. Т. Николић*, Пољаница и Клисура (Насеља књ. III. с. 109). — Питање је: јесу ли они „Турци из Босне" (Срп. Етнограф. Зборник књ. XVI с. 389) чувари по Лужници били доиста из Босне или су их тако звали по томе што су били муслиманске вере, а говорили *српски*.

Етничке особине наших потурчењака у Јужној Србији

Потурчењаке не трпе ни хришћани ни од старине муслимани, прави Турци. И једни и други третирају их, и желе да им покажу кад год могу, да их сматрају за ренегате. А ни ови не трпе ни Турке, ни Арнауте, ни хришћане. Већина од њих најмање трпи хришћане, и то због тога што се с овима одржава факат о њиховом ренегатству и потсећа их на једнакост с њима. Многи од њих пристаће да су им стари били и Евреји, само не хришћани њихови суседи. Већина Турака их трпи само око турчења. У Дебарској, у већини Призренске, у Скопљанској и Тиквешкој области зову их *Торбешима*. Оне у Дебарској области зову и *Куркима*. То им је име погрдно и за њих увредљиво, и означава муслимана који је преврнуо вером а не зна турски. Али у исто време значи и човека инфериорна, *шоп̄а* и *т̄орлака* у другим крајевима.[59]) Тим именом их хришћани нису смели звати јавно, већ тајно, само између себе. А Турци их тим именом зову кад год хоће да их нагрде и да покажу њихову ништавност. Турци су и више од тога говорили потурчењацима. Хришћани их нису трпели због вероломства и што су почели живети боље у новој вери,

---

[58]) *Хаџи Серафим* (Плач Старе Србије с. 42—43) „Има још и данас мухамеданаца у овој нахији (ђаковичкој) који највеће пакости чине хришћанима а родни (су) и по народности и племену њима, којима злочинство чине.“ О ђаковичким потурчењацима вели: „Помухамеданьени ненавиде своје сроднике и нападају их и убијају“ (с. 46—46).

[59]) У Кичевској области име *Торбеши* чује се *сп̄орадично*, и више у међусобном задиркивању суседском. Арнаути Торбешима називају потурчењаке само у два села: у Стрегомишту и Бачишту. — Кад би се Арнаути због нечега расрдили на торбеше из овога села, рекли би: „Море, крши им глава та тије торбешки....“ А у реваншу за то, потурчењаци из поменутих села те своје суседе *Арнаут̄е* зову торбешима.

[60]) Ову црту правих Турака врло је лепо истакао *г. Зарија Р. Поп̄овић* у својој дивној причи *„Поклон“* (Вардар за 1924. г.) — *Мил. Вукићевић*, Знаменити Срби Мухамеданци с. 65. — Шире масе правих Турака и само име Бошњак тумаче да је дошло од *речи бош*, бош вера; празна, несигурна, вера. Ко зна да ли није отуда и изрека турска: „крк бошњак бир адам о да јарамаз“, то јест: четрдесет бошњака (чине) једног човека па и тај (један) не ваља.

а Турци са поноса на своју свету, изабрану веру и што им нису сви ни веровали. Ни критичка историја их не рачуна у Турке већ у Србе.[61]) Потурчењаке, који су се од Балканског рата, на овамо иселили у М. Азију, тамо Турци зову *срӣ домуз* и *булгар домуз*. Потурчењаци сами никада се нису називали *Торбешима* нити *Куркима*. Не би ни отрпели да их ко тако зове.

О потурчивању Торбеша (Куркија) у поменутим областима има у хришћана предање, да су се потурчили, по једнима за *ӣорбу урде*, а по другима за *ӣорбу брашна*, и да су по томе и добили име *Торбеши*. Међутим по објашњењу турских књижевних људи,[62]) име *ӣорбеш* долази од персијске речи *ӣорбекеш*, што значи у буквалном смислу: *ӣорбар, ӣорбарење* (hausieren). Према овоме, име торбеш за потурчењаке у поменутим областима доводи се отуда, што су се бавили торбарењем: продавали по улицама халву, бозу, салеп и др. па се то име пренело и на остале потурчењаке. Шта значи *Курки* нико тамо не зна. Има писаца који веле да се потурчењаци у Јужној Србији зову и *Чиӣацима, Аӣовцима* па и *Помацима*, међутим та се имена за наше потурчењаке у оним областима нигде не чују. И зна се, да се Читацима називају прави Турци, колонисте из М. Азије (Јуруци, Коњари и др.)[63]); да се *Аӣовцима* у Кичевској области зову између себе само најближи сродници Арнаути: браћа и први братучеди. *Помацима* се зову потурчењаци само у Бугарској.[64]) Помака у Јужној Србији има само у неколико места и то су досељеници из Бугарске. Доселили су се за време Руско-турског рата 1877—78. г. као мухаџири из Бугарске.

У колико се и може у Јужној Србији чути по градовима име помак, оно је импортирано из Бугарске књигом и живом речи и махом се изговара *ӣемак*.[65])

Потурчењаци не трпе да их називају ни потурчењацима. Одавно они не признају јавно да су им претци и били хришћани.[66]) Тако је већ и у другим крајевима наших земаља, изузимајући Босне и Херцеговине, у којима никада није ни утрнула свест о томе да су им се претци потурчили још по заузећу њихових крајева. И кад се овима у Јужној Србији учини

---

[61]) *E. Oberhummer*, Die Türken und das Osmaniche Resch. Leipzig 1917. s. 15.

[62]) Како је Петар Костић објаснио у „Виделу“ за 1884. годину — месеца маја.

[63]) *Dr. Јов. Хаџи-Васиљевић*, Јужна Ст. Србија књ. II с. 141 — *Р. Т. Николић*, Пољаница и Клисура (Насеља књ. V.) Негде и у Кичевској области, из подсмеха, Арнаути Торбеше зову *Чиӣацима*. И у тим приликама Торбеши, у реваншу, Арнауте зову Торбешима.

[64]) Бугари тај назив доводе од речи помоћ, помагати.

[65]) *Dr. Јов. Хаџи Васиљевић*, Јужна Ст. Србија I, с. 187—188.

[66]) *Андрија Јовићевић* (Насеља књ. XI с. 33—35).

да морају говорити о потурчивању својих предака, и онда једва о томе говоре, и то врло обазриво и што се мање може.

Па ипак, и пре ослобођења, било је прилика где су, у ужем друштву и у четири ока, потурчењаци признавали да су им стари били хришћани. Већина њих кад није могла да докаже своје турско порекло, хтела је да утврди да су њихови стари били *латини*, нарочито они у Велеској области; шта више да су били и Евреји (неки у Тиквешкој области). Од ослобођења 1918. на овамо код потурчењака у овоме владају две крајности. Једни почињу отворено признавати да су њихови стари били хришћани и Срби: *Сефедин бег* пећски, Хајдар бег Хасановић Кантуровски народни посланик за Тиквеш, *Беќир Попић* из Беле Цркве и многи други, док други у отуђивању од своје народне матице иду сада даље него што су то чинили док су били под Турцима. — Испитујући село Доњи Дисан у Тиквешу један из братства *Рибароваца* (Рибаровци) упорно ме је уверавао у што ни сам није веровао, да су као сви „Турци", и они пореклом из Азије и да су то име — Рибаровци — добили по томе што су још у оно време држали под закуп Дојранско Језеро и у њему ловили рибу.

А у братству пећских Махмуд беговића није се никако ни угасила српска свест, само је се и то братство, за Турака, морало прикривати. — У пролеће 1900. г. пропутовала је преко Скопља за Цариград блиска сродница Сефедин бега, удовица ханума Али паше Гусињца *(в. Dr Јов. Хаџи Васиљевић,* Арбанаска лига... с. 41). Тога дана у подне, нашла се на ж. станици једна повећа група наших просветних и политичких радника: професора, учитеља и др. њих око 30. Ханума се разговарала са пок. И. Вучетићем и јако се заинтересовала о овој импозантној групи. Кад јој је И. В. објаснио ко су то, на хануми се примети лепо расположење и тихо је узвикнула: *Живели да Бог да.* Ханума је о таквом расположењу дала и знаке по поласку воза са станице. Тих дана се у Скопљу опширно претресало о националном расположењу Махмуд беговића братства...

У том погледу се код самих потурчењака не могу правити поуздана испитивања. О њима се зна више по ономе колико знају њихови суседи хришћани, Арнаути и прави Турци, по казивању својих старих.

Већина потурчењака не држи се ни са хришћанима ни са Турцима ни са Арнаутима. Такви су и они који су се за време Српско-турских ратова. 1876—78 доселили у Јужну Србију из Босне и Бугарске. Такви су и они које су турске власти населиле по Ј. Србији последњих година пред Балкански рат. Видели смо да има доста заједничких насеља, где се хришћани и потурчењаци никако не мешају; где се са својим сељацима, хришћанима, и не поздрављају. С тога се

потурчењаци у овим последњим местима, најлакше и највише и претапају у Турке и Арнауте.[67])

У погледу вере, потурчењаци у опште хоће да су већи фанатици и од муслимана од старине, од правих Турака. У многоме и јесу већи. Пословица *без потурчењака нема турчина* односи се и на њихов верски фанатизам. Таква је већина потурчењака у Јужној Србији, а такви су сада и у другим крајевима.[68]) Према резултатима до којих сам ја дошао, од свих потурчењака у Јужној Србији највећи су фанатици они у Тишвешкој, затим они у Дебарској области изузимајући Голо Брдо и неке делове Призренске области; у овој последњој области има муслимана који још и не познају ту веру, на пр. они у *Опољу*, који већ сто година пролазе као чисти муслимани. Одличан њихов познавалац, Ив. С. Јастребов,[69]) између осталога пише о њима и ово: *„Сви су турске вере, али слободно могу рећи да су од свога одустали а к туђему нису пристали. Врло су слаби михамеданци и у свима поменутим селима* (20) *има само четири џамије и те су јадне и жалосне"*. У Опољу је онда било 9070 душа. Тиквешки неготинци, при одласку за Турцима 1913. и после 1918. год. јавно су говорили: да више воле канту маџуна да лижу читаву годину дана у Азији, колевки ислама, него да остану на своме старом огњишту, — где ће крст судити. Они су и у младотурско доба били јаки противници равноправности с хришћанима и разних новина, које су се опет на то сводиле. Више су волели да су сви изгинули 1913. г., кад су Бугари извршили препад код Криволака, него што су им артиљеријом оштетили, и што им је 1918. г., као бугарско слагалиште муниције, и изгорела џамија.

И грађани кавадарци су велики фанатици. Стога што га је врло мало које зна турски, њихово женскиње с тешком ће муком, и између себе, проговорити на улици, само због тога, да не ода своје потурчењачко порекло, а другога језика, сем меснога, нашега, незна. На против, у кичевским селима и данашњи дан ће многи потурчењаци, на питање својих суседа хришћана: шта им раде деца, одговорити: *„Ете ѝ дома, се валат како прасиња"*.

Дебарски потурчењаци, било кад сам ишао к њима у села, било кад су они долазили к мени, ма за какву заштиту,

---

[67]) Случај са Опољем и др. жупама у Призренској области, у Горњој Реци, Кичевској области и другде.

— У Лужници у Нишави зна се да су многи и Турци из Босне били онуда чувари и да су највише гудили уз гусле и певали (Срп. Етног. Зборник XV с. 389).

[68]) Податци и т. д. с. 127.

[69]) *Андрија Јовићевић* (Насеља књ. XI 33—34) вели братство Мрковића доскора је у души било више хришћани него муслимани. А данас, вели А. Ј., има толико фанатизованих Мрковића да неће никако признати да су им дедови били хришћани.

увек су се највише распитивали и осигуравали о једном, а то је: да ли им се неће дирати у веру и намуз; па ни о намузу се нису толико бринули колико о вери.

Услед таквог фанатизма, многи су потурчењаци, од неколико година на овамо, почели да узимају, где год су могли, за слушчад турску женску децу, да би им деца и жене научиле бар у неколико турски. Овај фанатизам су им у последње време пробудиле и саме турске црквене власти и верска и национална удружења. Садања зграда окружног начелства у Кавадару, најлепша зграда у том граду, била је пред сам Балкански рат подигнута за турску школу у циљу отоманизирања наших потурчењака.

Развој наше унутрашње партијске политике после 1918. г. многе је наше потурчењаке ослободио ове велике бриге.

Потурчењаци наши, о којима се овде бавимо, говоре нашим, српско-хрватским, језиком свога предела и свога места. Само призренски потурчењаци чине у томе изузетак. Не само у призренској Гори, него има још оаза у Призренској области, у којима се по говору приближују онима у Дебарској области. Исто тако скопљански и тетовски потурчењаци не говоре чисто скопљанским односно чисто тетовским пределним него више дебарским говором. За велеске потурчењаке, и ако има досељеника више из Дебарске области, мештани хришћани веле да говоре *тиквешким* говором.

У Кичевској, Тиквешкој и Дебарској области не могу се, по говору, разликовати потурчењаци од хришћана. Познато је *Вуково* мишљење о говору у Кичеву[70]). Шта више, сви ће се познаваоци ових крајева сложити у томе, да су наши потурчењаци свуда, вером заштићени од разних просветно-културних утицаја, више очували свој матерни пределни говор него њихови мештани хришћани. До скора, сем свога матерног језика, нису они знали ни један други а и данашњи дан, и ако мали проценат *људи* зна турски и арнаутски, у кући говоре само српски или хрватски. Изузетак је где се доведе каква млада Арнаутка или Јурукиња, па укућани науче по нешто арнаутскога односно турскога.

Свој говор зову *наш говор* и *наш језик, јазик*.

Има нешто потурчењака, који знају и турски. То су само људи; тај су језик научили на гурбету по источним балканским градовима или служећи у војсци или жандармерији. Од Српско-турских ратова 1876.—1878. г., а нарочито од Хуријета на овамо, и турске власти су биле обратиле јаку пажњу на наше потурчењаке и почеле им зидати џамије и отварати

---

[70]) *Рјечник*, код речи *Крчава*, „варош у Скопаљском пашалуку у којој је око једне трећине Хришћина а остали су Турскога закона, али сви говоре Српски, истина заносећи мало на Бугарски али их прави Бугари опет не разумију“.

школе. Ослобођење крајева у којима живе ови наши потурчењаци 1912. г. затекло је доста потурчењачких младића који говоре турски, али већина је и од њих, као и у школи, употребљавала у говору речи које није ни разумевала, онако папагајски, из књиге.[71])

Више него турски, научили су потурчењаци и арнаутски. Такав је случај у северно-западним крајевима Јужне Србије. Арнаутски језик је највише примљен у Кичевској и Гостиварској области, где је и притисак арнаутски био најјачи. Али мало је њих који не говоре српски већ арнаутски. У целој призренској Гори свега је два села потурчењака која говоре арнаутски, и то су *Радеша* и *Лештане*[72]). Примили су га мештани орођавајући се са Арнаутима, женидбом и удајом. У Љуми су, све до пре 100 година, такође говорили наш језик; тако исто и у целом Опољу. При свем том у Опољу су, у селима Планику и Шајновцу, жене до скора говориле само нашим језиком. У свем тиквешком селу *Тимјенику* у 273 потурчењачке куће, има само пет жена које знају говорити турски.[73])

Поред свега тога, у свима тим крајевима, па и северније одатле, и до данашњег дана су очувани и у Арнауташа и у потурчењака имена братстава на *ци*, па и на *ић*: На тај начин, у пола Полушкога барјака, и у већини Задриме сачуван је наш језик. — Због тога што потурчењаци говоре у кући *српски*, у многим областима им је тешко да се удајом и женидбом мешају са Арнаутима и Турцима. Па ипак, поред све отпорности матерног језика, и поред свих етничких особина и конзервативности, многи су се наши потурчењаци у областима које нас интересују већ претопили у Арнауте и Турке,[74]) много више у Арнауте него у Турке.

У говор спадају и породична, братствена имена и начин позивања. Набрајајући насеља потурчењака у II тачци, цитирали смо масу њихових породичних имена, имена њихових села, делова њихових сеоских атара и разне начине породичног позивања, и све је то српско-хрватскога порекла или и чисто српско-хрватски. Највећим делом, наши се ови потурчењаци позивају на *ци*, за тим на *ић* и *ићи*.[75]) На *ци* су се позивали наши потурчењаци и у Босни, Херцеговини и Славонији.[76]) А пози-

[71]) Под утицајем те пропаганде почели су потурчењаци, овде, онде и српска имена породица и топографских објеката преводити на турски (в. тач. III)

[72]) *Ив. С. Јастребов* Податци и т. д. с. 129—130

[73]) *Рецо Дервиш* из Кичева жали се Илији Кузмановићу трговцу како је довео у кућу снају Арнаутку из села Сатеске и већ су три године прошле па се још не може споразумевати са укућанима који говоре само *српски*.

[74]) Споменули смо о претапању потурчењака у Турке у Елевцу Г. и Д. у Дебарској области.

[75]) Овакав начин позивања постоји и у околини Прилепа. Тако су се онамо позивали све док се није појавила пропаганда за Ексархију и нов школски бугарски метод (*Dr. Јов. Хаџи-Васиљевић*, Прилеп и његова ололина с. 149--158.)

[76]) *Смичиклас Т.*, на пом. м. с. 13-14, наводи у Славонији презимена потурчењака: Умовци, Емишовци, Феричовци, Фортушовци, Попинци, Турковци и т.д.

вали су се и на *ић*. У северним странама Јужне Србије (Дреница и Метохија) заступљено је позивање на *ић*. У томе изобилује нарочито *Дреница*.[77]) И у јужним странама има потурчењака који се и данашњи дан позивају на *ић* и *ићи*. То су они у Косовској, Призренској и Тиквешкој области. У Кавадару потурци *Џиковци* зову се и *Мариовци*. Али члан тога братства, на пример Имет, зове се, и зову га, Имет *Мариоић;* оца Хаџи Мехмед аге Мариовског, Емин агу, звали су Емин ага *Мариоић,* и оца Иметова, Хаџи Алију, звали су Х. А. *Мариоић*.

Из братства Качевића у селу Тимјенику у Тиквешкој области сви се позивају *Качевић*. На питање: куда оде Селим, који би отишао у махалу *Качевску,* у Амета Качевића, одговорили би: „Отиде у Амет *Качевића*".

Као у Прилепском пољу до пре 50—60 година, и у Тиквешкој области су се и хришћани и потурчењаци позивали на *ић*. Од потурчењака познате су породице из онога времена Усеин ага *Синаноић,* Исмаил ага *Бегоић*. Од хришћана познате су на *ић: Васиљ Божиноић, Димо Вељкоић, Ристо Михајлоић, Глигор Грозданоић, Лазар Грозданоић* и др.

На *ци* се и данашњи дан позивају многи Арнауташи и у дебарским селима. Поред тога што се позивају на српски начин на *ци* и *ски*, они су сачували и чисто српска имена као: *Бе́човци, Топо́ловци, Јула́вци, Ђесковци,* (село Војник); *Ме́штровски, Ру́цовски, Кале́цовски, Ка́зиовци* и др. (село Золокучане то јест Злокућане).[78])

Исти овакав процес у овом погледу вршио се и у другим областима у Јужној Србији.[79])

С тога што су и сувише резервисани; што су јаки верски фанатици, и што се стиде да открију своје хришћанско порекло, тешко је сазнати све традиције наших потурчењака. — У колико су где били оданији својој новој вери (Тиквешка и Дебарска област), у толико су више и заборавили своје

---

[77]) Тамо су забележена (*Т. П. Станковић*, на пом. м. с. 125 и даље) презимена: *Ђокић, Велић, Марушић, Зонић, Рацић, Гецић*, и т. д.

У Ораовцу*: Марић, Ђурић, Вукашиновић,* и *Марковић.*

У Острозубу: *Караџић*

У Малешту *Маташић,*

У Пагаруши *Белчетовић,*

У Мислошеву *Бранковци,*

У В. Хочи *Бранковци,* и т. д.

[78]) И имена делова атара ових села су српска, као: *Ограда, Ливада, Слатина, Завец, Мосравец, Ласков* и др. (село Војник)

[79]) У Кичевској области, у селу Тујинцу, све до 1863. г., постојала је потурчењачка породица Калешовци и *грабила* је хришћанску девојку Менку из села Шутова, а сада тога презимена нема у том селу. — Прота Мисаил ми је у неколико махова казивао да је у свом детињству 1820-их година затекао потурчењачке породице из села са презименима: *Прекарци, Ћушковци, Девичовци, Пупевци, Мучовци,* и др. а сада се та презимена потурчењачка не чују више у Кичеву.

традиције. — Па ипак их се зна доста. Хришћани су суревњиво пратили потурчењаке и памтили све што је ко од њих кад год рекао, и то се пажљиво чувало. Видели смо већ да су знали и рецитовали многе наше народне јуначке песме; знају о Косову, о Обилићу, о Краљевићу Марку, Цару Степану Душану, о Кастриоти, Детету Дукатинчету, Ђеми Брђанину и др. Сви у својим жупама памте све велике људе своје вере.

И ако су волели да се строго држе прописа корана, како га они разумеју, до пре 30—40 година старији људи из села и предела, где је било потурчењака, причали су да су многи потурчењаци и даље одржавали многе хришћанске обичаје, и верске и народне. За неке крајеве има о томе доста и писаних података.[80]) Такви су били нарочито они потурчењаци који су под притиском примили ислам. У овом погледу, било је доста потурчењака који су тајно и одржавали хришћанску веру. Доћићемо на те случајеве. Има познавалаца потурчењакâ који држе да их још и данас има који гаје љубав према хришћанској вери.[81])

Готово као они у Босни и Херцеговини, и ови у Јужној Србији једнако са хришћанима, својим суседима, верују у виле, самовиле, вукодлаке, змајеве и др. прехришћанске верске представе; једнако верују у суђенице, вампире, таласоне и т. д. Познаваоци ових потурчењака уверавају да су они, ранијих година, одржавали и крсно име. На то ћемо се вратити. А зна се да су потурчењаци свуда одржавали Бадњи дан. У неким областима (Дебарској, Призранској и на Косову) до пре 40 година полагали су и Бадњак — *йолабажич* и *бадњачић*.[82]) Познате су и народне песме из призренске Горе,

---

[80]) Европски путник кроз Босну и Херцеговину 1550. г. *Которанин Зено*, забележио је (*Rad* LXII с. 98) да су манастиру Милешеви највише прилога давали Турци (то су потурчењаци) и да свеца (Св. Саву) особито поштују и да га се јако боје.— Године 1759 Турци у Катраници (код Острва) нашли мошти хришћанског светитеља и пошто им младић (мошти) запретио да ће сви у селу помрети.... дали мошти хришћанима (С. К. А. Споменик LI други разр. 43. с. 9.) Држи се (*Јорга Н.* „Geschichte des Osmanichen Reiches II с. 301) да су потурчењаци Исак бег 1483. и Ахмед Херцегоглу 1498. били са положаја великог везира смењени што су симпатисали хришћанима. — *К. Ј. Јуречек* (Историја Срба II. пом. м.), шта више, држи да је потурчењак Мехмед Соколовић у потаји био и српски патриота. — *Андрија Јовићевић* (Насеља књ. XI. с. 34.) о потурчењацима у Бару и Крајини пише да нису држали *нову веру*; да су клањали у опанцима и т. д.

[81]) *Црква и живот*, (година I бр. 3. и 4. стр. 104) доноси из пера митрополита Варнаве да су многи поарбанашени и помухамеданени Срби у Горњој Реци и до данашњег дана сачували *„Љубав насӣрам цркве и добре везе са својом ӣравославном браћом. Када им се неко од чељади разболи не воде га оџи у џамију већ га воде ӣоӣу у цркву“*.

Они (потурчењаци), „мелези су и по вери и по народности.“

Стари људи хришћани у Ростуши памте када су се и муслимани у овом селу сарањивали на хришћанско гробље „и дуго времена дозвољавали православнима палити свеће на гробље“ (стр. 104).

[82]) *Ив. С. Јасӣребов*, Податци и т. д. с. 90.

које су женска деца певала о Божићу.[83]) Те исте песме певане су у неким селима у Дебарској области и много доцније.[84]) Било је случајева, где су многи пред Божић и Ускрс и постили по неколико дана. Они у Велеској области одржавали су празнике и Васиљицу (Нову годину) и *Св. Трипуна.*

У даљем излагању ће се видети да има јасних трагова да потурчењаци у многим крајевима још и данашњи дан одржавају *славу.*[85])

Свуда и данашњи дан празнују потурчењаци православни Ђурђев дан.[86]) Овај дан празнују и Арнаути муслимани, али га потурчењаци празнују као што га празнују хришћани њихови суседи. Никаква агитација муслиманских верских људи противу празновања овога дана није успела. Многи потурчењаци у Тиквешкој области на Ђурђевдан иду у ман. Св. Ђорђа до жел. станице Св. Ђорђе и тамо се умивају водом која извире код манастира. У селу Возарцу, у истој овој области, држан је о Ђурђевудану сајам. Потурчењаци су се облачили у стајаће руво и одлазили на сајам и сва је њихова чељад тога дана у празничном руву, и домаћи им је празник. Тако исто је и у Кичевској области. Свуда онуда одлазе и потурчењаци у очи Ђурђевдана и доносе врбове гранчице, и ките своје домове и остале зграде. Онима у Кичевској области тај је дан највећи празник. Они имају и изреку: *Није никакав човек ако не празнује Ђурђев дан; ако не празнује тај, а који ће дан празновати!* Као они у Тиквешкој, тако и ови у Кичевској области облаче се на Ђурђевдан у најлепше руво и иду на *билије,* — брање лековитих трава; ките зграде врбовим гранчицама и т. д. Тако Ђурђевдан празнују потурчењаци и у свој Дебарској области и у Дримколу. И они иду на *билије.* Свако село има своје место на коме се скупља о Ђурђевудану и тамо сви играју и певају. Становници с. *Могорча* купе се код *Иванова Камена.* Тако празнују и Велики четвртак и 40 Мученика и све четвртке од Ускрса до Ђ. дана. Све остале народне обичаје празнују онуда и потурчењаци као хришћани. Свуда онуда потурчењаци све рачунају од Ђурђева дана. Рокови су им Ђурђевдан, Митровдан и Илијин дан. У северним странама имају рокове и о Петрову дне и Божићу. За те рокове и слуге погађају. Они у *Тиквешу* знају да од Митрова

---

[83]) *Ив. С. Јастребов,* Обичаи и песни и т. д. с. 90.

[84]) *Ив. С. Јастребов,* Обичаи и песни и т.д. с. 90. — *Хаџи Серафим Ристић* (Плач Старе Србије с. 41—42) бележи о овоме у Дечанским пределима и ово: „Преласком у мухамеданство нека лица из племена једног свог патрона изгубили су, а оставши у христијанству из истог племена таквог су задржали. Но и код оних лица која су у мухамеданство прешла, предњем сачувано је, ако слављено било није, име патрона прађедова њихови откуд дан данас и постоји то да по племену — фису — једно, а по верозакону два једно другом противна елемента сачињавају у суседству живећи људи“.

[85]) *Ив. С. Јастребов,* Обичаи и песни и т. д. с. 90.

[86]) За Дренацу в. *Т. П. Станковића* на пом. м. с. 126. и др.

дана до Божића има 61 дан и да је Св. Антанас (31. јан.) половина зиме. У самом Призрену до скора је Ђурђевдан празнован с пуцњавом топова са тврђаве и пушака. Нико од потурчењака није тога дана радио нити седео у дућану.[87])

Потурчењаци у призренском Броду до скора су празновали и Св. Пантелеја по православном календару.

После Ђурђевдана и Митровдана највише празнују летњег Св. Николу по православном календару, 9/22 маја. Овај дан су, ранијих година, празновали сви и у Призренској области.[88]) Многим селима у Голом Брду летњи Св. Никола била је сеоска слава, а преслава им је била Преображење и празновали су их и потурчењаци. И у селу Семишту у Дебарској области и данашњи дан празнују као сеоску славу летњег Св. Николу. (9/22 маја). Празновање држи три дана. У очи празника, потурчењаци носе кољиво и пале свеће на зидинама старе цркве. Сва три дана примају госте и из околних села.[89]) Интересантни су податци о овоме из других наших крајева које не обухвата ова радња.[90])

У Кичевској области одржали су потурчењаци бојење ускршних јаја за Ускрс. И раздају их између себе као и хришћани.

У разним крајевима Јужне Србије многи су до скора држали кандила и иконе у својим кућама. У Кичеву постоји махала *Бачинци*. Она је од главнога дела града преко реке. Насељеници су све сами потурчињаци из села *Бигор* — Доленци и др. Овде су насељени кад су и потурчени били, „пре 200 година." У Кичеву постоји уверење да многи Бачинци држе у својим кућама кандила из хришћанскога времена и да их неки тајно и пале ноћу. Да је тако било, то у поверењу причају и многи потурчењаци у Кичеву.

У селу Белој Цркви у Ораовичкој области (Подгорски Срез) живе наши потурчењаци. Између осталих, одржала се и породица *Попићи*. У овој породици, од старине се чувала једна икона и нико ту икону, до пре неколико година, није померао са онога места где се затекла. Пре неколико година довела се у Попића једна млада, Арнаутка, и она ону

---

[87]) *Т, П. Станковић*, (на пом. м с. 118—129.) бележи како је призренски Рустем паша вратио јагње што му је био послао католички бискуп за катол. Ђурђев дан с напоменом да он — паша — не зна за два Ђурђев дана већ само за онај који ће бити после 12 дана.

[88]) *Ив. С. Јастребов* Податци и т. д.; — *Смичиклас Т.* на пом. м. с. 60.

[89]) Црква и живот год. I. с. 105.;

[90]) Гласник Земаљ. Музеја год. 1892., IV с. 456.: у Фочи и фочан. селима је од вајкада био обичај да сви мештани, хришћани и муслимани, светкују Св. Прокопија.

икону склонила на таван. Али брзо по том у Попића пође све наопако. Никакав им више посао није цветао. Да се за зелен бор ма ко од њих ухватио, осушио би се и материално су били опали и у задрузи почела свађа и туча... док се нису старије жене у кући сетиле оне иконе и повратиле је на њено пређашње место у кући. Прилике се измениле, и Попићима поново пошла напредица.

Овако сами *Попићи* верују и овако причају.[91])

Одавно је забележен случај са *„крстом Св. Владимира“* у скадарској Крајини, који о Духовима крајињани свих вероисповести износе на Румију.[92])

Многи и данашњи дан своје тешке болеснике односе у цркве, да им се над главама чита јеванђеље и да ефемерија скине одјејања над њима. Они у северним странама много посећују старе цркве и манастире. Многе њихове жене давно траже помоћ у Св. Јанићија *Девичког*, у Св. Аранђела *Драганачког* и т. д. И Арнаути у Дреници још носе болеснике у цркве. Многи су и позивали хришћанске свештенике кућама својим да читају молитву њиховим болесницима.[93])

Многи су чували остатке својих цркава и манастира. Свуда они знају да су те задужбине остале од њихових предака. У чисто потурчењачком селу *Лешничану* у Голом Брду до скора су постојали остатци сеоске цркве *Св. Атанасија*. Потурчењаци мештани и данас сматрају то место за свето те је очуван и забран око овога места. У очи Св. Атанасија свака сеоска кућа носи на то место по један хлеб нарочито за то мешен и *раздаје* сиротињи. Многи муслимански верски људи узалуд су покушавали да тај обичај искорене; тај је обичај био одржан све до Балканског рата. Било је доста случајева где су своје уписивали у манастирске књиге и поменике.[94])

---

[91]) *Р. Т. Николић*, Пољаница и Клисура (Насеља књ. III. с. 108—109) забележио је и ово: „Зна се да су Синановци Арнаути потурчењаци у Пољаници славили славу на Св. Николу (не бележи кога Св. Николу). Прича се да су поред Синановаца и многи други Арнаути славили. Многи су на Светог Николу и Божић палили воштане свеће, кували пшеницу, жене им износиле на задушнице као и хришћанке. Жене су им постиле као и хришћанске и за дуго се нису хтеле потурчити. Зна се у Пољаници да су многи потурчењаци Арнаути (у Оруглици) чували као знамење кошуље на којима су били извезени крстови из времена када су им претци били хришћани. Они су дошли као потурчењаци, али су неговали свиње. Тек кад су економно ојачали оставили су свиње, напустили славу.... Има предања да су се неки тек у Пољаници потурчили.... Жене ових Арнаута до скора су носиле широке дуге кошуље.“

[92]) *Ив. С. Јастребов*, Податци и т. д. с. 145. — Насеља XI с. 30—31: „Муслимани иду уз крст веома побожно и дан изласка на Румију сматрају особитом својом свечаношћу; тога се дана облаче љепше, и сав им дан пролази у игри, весељу и пјевању.“

[93]) Један од ових случајева врло је лепо изнео г. *Зар. Р. Поповић* у својој лепој причи „Неџиба“ (Бранково коло г. 1905.)

[94]) *Али ага* доганџи баша писа родитеља својега (у Пећски Поменик) у Прилепу 1635. — *Љуб. Станојевић* Запис. бр. 1277. — Око половине XIX в. браћа, Суља и Дема, уписали су своје родитеље Марка и Витану у Поменик ман. Св. Марка код Призрена (*И. С. Јастребов*, Податци и т. д. с. 114).

Свуда у помешаним селима смеју се, и Арнаути и прави Турци, потурчењацима што им још по таванима стоје лонци у којима су њихови стари кували купус са сланином.

У крвавој свађи између Јурука и потурчењака у тиквешком Неготину на Велики петак 1892. г., Јуруци су добацивали потурчењацима: камо им бојена ускршња јаја. Држе доста и хришћанских црквених обичаја. Из народних песама и других писаних података зна се, да су дуго, и као потурчењаци, држали побратимство, сестринство и имали свадбене кумове и девере.[95]) Још и данас се, баш у потурчењака у Јужној Србији, одржава *шишано кумство*. Пријатељи ће се звати између себе *кумбарама*, а кум ће дете звати *кумче*. У неким крајевима се зову и *кумовима*. Свуда потурчењаци окумљују хришћане за *стрижење* деце, и те кумове сматрају за најближе своје сроднике, и од њих не крију ни своје женскиње. У Дебарској области се шишани кум зове и *кум крсник*. Има случајева, где су *крштени кумови* примили ислам (село *Студеничане* у Призренској области) па и даље остали кумови само *шишани* (Жујовићи—Јакшићима).[96])

У Дебарској и Призренској области до скора су се, као хришћани, и потурчењаци венчавали у један дан у години. За потурчњаке у селу Растелици зна се[97]) да су се венчавали само 23. августа по ст. календару. Потурчењаци у Дебарској области држе све хришћанске свадбене обичаје свога краја. Имају и часнике, кума и старојка, само што их не зову више тим именима.

Као што и други у Јужној Србији попуштају у одржању ношње ранијега времена, тако чине и потурчењаци. Ко не зна, и не слути, да се данас по харемима по градовима у оним крајевима носе хаљине по последњој париској моди.

Тако исто попуштају и потурке у селима.

Као у говору, потурчењаци се, без мало у целој Јужној Србији, све до пре 40—50 година, готово ни у чему нису разли-

---

[95]) *Смичиклас Т.* на пом. м. с. 59—61 и другде.

[96]) *Тодор П. Станковић* (на пом. м. I с. 100, 128 и 131). — Сам он био је овакав кум 1887 у селу Добреву на Косову. — У Дебру, пред сам Балкански рат Хаџи Товељ узео је за кума *крсника* Крсту Славковића из *Жупе Селца*. Звали су Крсту кад треба и овај је отишао са својом женом. Дочекали их сви укућани. И жена Х. Т. изашла пред њих незабуњена. Пошто су се поразговарали, довели девојчицу и предали је Крсти а овај је предао својој жени и она је девојчици на четири места на глави, у виду крста, ножицама потсекла косу и, крстила је. Том приликом и Х. Т. и жена му говорили су својим кумовима да се и њихови стари, док су били хришћани, тако исто радили. Rječnik код речи кумство. Шишано кумство постало је да би кадшто и хришћанин Турчину могао кумовати.

[97]) *Ив. С. Јастребов*, на пом. м.

ковали од својих суседа хришћана ни у ношњи. По *Ив. С. Јастребову*[98]), *Дебрани, Реканци, Горани, Средчани, Косовци* и *Хаси* носили су један исти костим и хришћани и потурчењаци. Потурчењаци, људи, носили су фесове, рече и чалму; разлика је била једина у фесу и кечету, а не свуда ни у кечету. Споменули смо, да су потурке конзервативне; оне су се у великој већини носиле нотпуно као њихове суседке хришћанке. У Голом Брду се тако носиле потурке све до Балканског рата.[99]) Овако је било и из економских обзира.

У Опољу су само Арнаутке, тек од 40 година на овамо, почеле место беле и шарене мараме на глави, да носе црвене. У многим крајевима, само у селима поред пута, и у онима око градова, носе потурке *димлије* или *гаће*, једну врсту шалвара. У Оридској области, у селима Охтису и Рајцу носе се потурке потпуно по турском, иначе већина се носи као хришћанке у оним селима. У дебарском Дримколу гаће носе само од с. Боровца до Требишта. У Дебарској области се сретају потурке где су на белу платнену дугачку кошуљу пришиле ногавице од цица или мосула и то су им димлије. Фереџе се врло мало носи по селима.

До пре 30-40 година, у Кичевској области су носиле само потпуно беле дугачке невезене кошуље, онакве какве се виђају у Дебарској области. И кад су у кичевским селима почеле носити шалваре, носиле су их само *младе*. Све старе жене, потурке, још носе дугачке беле кошуље. Све те што још место шалвара носе дугачку кошуљу, ни данашњи дан се не крију.

Ни у Велеској области се потурке нису криле све до Српско турских ратова 1876. — 1878. г. Живеле су и носиле се као дебарске потурке онога времена. До тога се доба фереџе код њих такође није носило. Негде после поменутих ратова дошла је нека верска мисија, неко изасланство и установило да им се жене крију и да носе фереџе.

Тиквешке потурке су чисте у оделу и велики су фодули. И људи се држе чисто; ниске косе, обријаних бркова и доста чисто обучени. Ранијих година жене су се носиле као њихове мештанке хришћанке, па су већ примиле турски начин живота у свему, па и у ношњи. Интересантно је да су наше потурке

---

[98]) Преласком не заборавише не само они неке из своји верозаконих обичаја, него се стараше и млађим својим такове проповедати Хаџи Серафим, Плач Ст. Србије с. 46. *Смичиклас Т.* на пом. м. с. 60.

[99]) Маја 2. 1913. г. на путу између Јабланице и Клења срео сам две потурке. По ношњи, држао сам их за хришћанке и поздравио сам их и ословио. Оне су ми прихватиле поздрав. Ишле су биле у Јабланицу за *„мамуруз"* И по одговору њихову држао сам да су хришћанке, док ми моји сапутници г.г. Мата Шуменковић и Анђелко Крстић не рекоше да су потурке. Ови их распознају по белој шамији која се спушташе од потиљака низ леђа и коју хришћанке не носе више. Као главну горњу хаљину, и једне и друге, носе *црверцу* од сукна. У опште, у целом Дримколу, Голом Брду и Жупи тешко се потурке разликују од хришћанке.

у овој области примиле нов, турски начин одевања, а многе јуручке жене, праве Туркиње, задржале су стару тиквешку женску ношњу. — На тргу у Неготину, 10. маја ов. г., виђао сам јуручке жене са зубуном и једном врстом кецеље од сукна, домаће тканине, шарене, са ресама и разним везовима, све у бојама, и са белим кошуљама. Држао сам да су то наше потурке, међутим мештани су ме уверавали, да су баш то јуручке жене, или праве Туркиње, или давно наше турцизиране потурке.[100])

Своју националну ношњу изгубили су наши потурчењаци и у Пехчевској области.

Споменули смо већ да се многе наше ове потурке и не крију. Као у Голом Брду, у многим другим жупама и не покривају лице. У многим приликама, не крију се жене наших потурчењака ни у северним странама Јужне Србије. Где се женскиње и покрива, покрива се овлаш, покрива се кад пође у друго село или у ѓрад, или приликом каквог скупа; руком држи бошчу или шамију док прођу мушки. Потурке у селу Јанчу на пр., у Радики, поред тога што има и хришћана, не крију се ни од својих сељака, док се од јабанџије пажљиво крију. На против, и у покривању, забуљивању, најдаље су отишли потурчењаци у Тиквешкој области. Док прави Турци, Јуруци, нису у овом погледу суревњиви, дотле потурчењаци су у томе отишли до крајних граница. — *Без потурчењака нема турчина.* Они отворено псују Јуруке што допуштају да им жене одлазе да захватају воду, да их хришћани и туђи мужеви посматрају... Међутим у Дримколу, Голом Брду, Радики, Скопској и Тетовској области и т.д. наше потурке раде и многе грубе послове; у многим крајевима оне саме иду и секу дрва у шуми, и носе их кући на леђима и т. д.

Сачували су нешто и од наших старих народних обичаја при порођају и при сарани мртваца. Готово свуда потурке играју у затвореном простору, а не смеју, свуда певати. Споменули смо већ да су у Призренској области, до пре 50 година, певала још само женска потурчењачка деца о Божићу.[101])

У главноме, наши потурчењаци носе психичке особине нашега хришћанскога дела народа, у неколико само измењене под утицајем ислама. Изједначење са османлијама у вери, и протекција државних власти учинило их је мекушцима и, у неким приликама, и неке, и полтронима. У овом погледу, прво место

---

[10]) У Чепину у Бугарској, потурчењачке жене су се до пре 40 година носиле као и хришћанке у оном крају само још дебелу бошчу на глави, да би могле, кад устреба, да сакрију лице од страна човека (Пер. списание, XI с. 23.)

[101]) У Бугарској, у Чепину, потурчењачке жене и певају на Бајрам; откривене играју коло девојке и момци, и тога дана могу да се гледају и бирају. (Перид. списаине XI с. 33)

држе они у Дебарској области.—У Првом Српско-турском рату, 1876. г., дебрански и призренски *торбеши* били су страх и трепет за све хришћане куда су прошли. Били су највећи пљачкаши. Такви су били и у Другом Српско-турском рату, 1877.—78. г., докле је турска регуларна војска држала своје положаје према српској војсци, а кад је ова почела одступати, први су дебрани и горани побегли и једва се код својих кућа зуставили. То држање наших потучењака и у песми је опевано.[102])

Најмекши су они у Гори, Реки (Радики) и у Голом Брду, и њихови исељеници у Скопљанској, Тетовској и Велеској области. Од овога, готово, правила за наше потурчењаке, изузетак чине они у Тиквешкој облести. Ови су жилавији и у свему стабилнији од својих једноверника Турака Јурука, који су, у многим другим областима (Малеш), били страшило за хришћане.

У свима традицијама потурчењака, и хришћана о њима, провејава лабавост, попустљивост и узмицање испред омање опасности. Страшљивост им је последица промене хришћанске са муслиманском вером; свесни су ипак да су њихови стари напустили стару веру и срамота их је због тога, и страхују.

У многим местима има о њима традиција, да су њихови стари молили, да им се рок за турчење продужи. О онима у Кичевској области прича се, да су молили да им се турчење одложи до после Божића, док поједу све свиње и сву маст.

Вреднији су и штедљивији но њихови суседи хришћани али, поред свега тога, они у Дебарској области, по својој заради и уштеди, — не би се могли довољно ни захлебити У том погледу свуда изостају иза својих суседа хришћана.

Врло су неповерљиви и строго пазе да се не ода ду у говору. Строго пазе шта ће да кажу и о својим старим и о промени вере. Сујетни су и радо примају лепе речи о себи.

У моралном погледу врло су одржани и умерени у свему. Томе је доста допринела и муслиманска вероисповест, како је они, и колико, разумеју и колико је се држе.

У редовним приликама врло мало су гостољубиви; већина их је саможива и према својим ближњим. И ако су врло страшљиви, самообмањљиви су и све резонују у своју корист. Од ослобођења 1912. г. на овамо живе у страху да ће због вере бити жртва новога доба, јер они још не појимају *да је брат мио, које вере био.*

---

[102]) Паде облак над Србију, и т. д.

Како је текло потурчивање

Од свих питања у односу на наше потурчењаке о *којима овде говоримо* најтежа су она: како су се они потурчили, на који начин, из којих узрока, је ли насилно или драговољно; је ли одједном или поступно, и кад је то било.

Ни једно од ових питања није у нас за ове потурчењаке расправљено историјски. — По народним песмама и традицијама, које су ушле у прве по времену писања наше историје, одржава се уверење, да је, с малим изузетком, турчење и овога дела нашега народа вршено насилно. — Само се о Босни и Херцеговини знало, да се властела сама потурчила — драговољно. Ово уверење о турчењу нашега народа преношено је из историје у историју све од Јована Рајића па до данашњег дана. И то има свога разлога.

О потурчивању наших сународника у Јужној Србији писали су и страни писци[103]) И они су писали некритички. Тако се писало и пише и о потурчењацима у Бугарској.[104]) Има више од 150 година како се по традицијама и мистифицираним податцима одржава и у нашој и у бугарској историји заблуда, да је султан Селим I (1512.—1520.), при крају своје владе, наредио да се сви хришћани у царевини му преведу у ислам; ко неће, да се посече. Једни су писали да су ту Селимову наредбу ублажили велики везир *Пирин паша* и шеик ул ислам *Џемаил*,[105]) а бугарски историчар *Пајсије* у своју *Славјану-б'лгарску историју*, штампану 1762. г., унео је о овоме и свој додатак[106]): да је султан Селим I послао у Маћедонију свога великог везира са 33.000 војника и

---

[103]) *Ив. С. Јастребов*, Податци и т. д.; — *В. К'нчов*, Македонија... с. 40—53. и др.

[104]) *К. Ј. Јиречек*, Gesch. der Bulgaren, c. 518, држи да је Пајсије, будући у додиру с Јов. Рајићем у манаст. Хилендару, од овога и примио много што за своју *Славјано-б'лгарску историју*. У оба ова стара писца једнако је мишљење о потурчавању српскога и бугарскога народа.

[105]) *Youssouf Fehmi*, Histoire de la Turquie. Paris. c. 57.

[106]) *К. Ј. Јиречек,* Gesch. der Bulgaren, c. 519.

да је овај *„Нач от Драма даже до Босна все потурчил, Еспину, Крупник, Кочени, вси тогда истурчили.*[107]) М. Дринов, доцнији бугарски историчар, ублажава ову Пајсијеву белешку тиме што износи да је Селим I само изјавио мишљење: да би по Турску било врло корисно да сви хришћани приме ислам.[108])

Потурчивање овога дела нашега народа у маси није почело под Селимом I већ много раније. Зашто се тај акт веже за Селима I сад ћемо видети. Ми имамо запис, и то је једини запис који говори о потурчивању нашега народа у маси у *нератно доба.*[109]) Тај се запис односи на потурчивање нашега света у Босни и Херцеговини, и гласи: *„И мнози никим же мучими отступише от православиа и престаше к вѣрѣ их* (Турака)...“ Запис је овај из 1505. г. и говори о нечему што је раније било. С друге стране знамо, да се наш свет у Босни и Херцеговини у масама потурчио одмах по заузећу ових наших земаља Турцима. И о Бугарима, буг. бојарима се зна[110]) да су се у маси потурчили одмах по заузећу Бугарске, доста пре Селима I; да се они у Чепину потурчили у другој половини XVII в., много времена после Селима I и да је турчење, у групама и појединачно, насилно и драговољно, почело највише од почетка XVII в. и отегло се све до половине XIX в.[111])

Да се спроведе тврђење да је овај део нашега и бугарскога народа потурчен силом највише државне власти, згодно су позајмљене традиције самога турскога народа о султану Селиму I. Сами су Турци Селима I назвали свирепим и крвавим; дали су му, истина, и назив *јавуз*, што значи благ, благородан, али то је, тумачи се, речено у иронији и из страха. Скоро на пола века после Селима I, владао је Селим II (1566.—1574.). Многи историчари мешају ова два Селима на штету Селима I. — И по нашим записима,[112]) и по другим писаним податцима, стање у нашим земљама је у оно доба било врло тешко. И то тешко стање везано је у традицијама опет све за султана Селима I.

Све то било је из ових разлога:

Зна се, да је Османова династија још с појавом Турака у нашим земљама била у династијском рату. Зна се како је сам Бајазат I дошао на престо. Познате су размирице и ра-

---

[107]) *В. К'нчов*, на пом. м. с. 41.

[108]) *Периодическое списание*, VII с. 9 и 10.

[109]) *Љуб. Стојановић*, Записи, бр. 404.

[110]) *К. Ј. Јиречек*, Gesch. der Bulgaren, с. 356.

[111]) *К. Ј. Јиречек*, Gesch. der Bulgaren, с. 457; — Периодич. списание XI, с. 23; — *К. Ј. Јиречек*, Cesty po Bulharsku, с. 296.

[112]) *Љуб. Стојановић*, Записи, бр. 6337, 6354 (безаконие), 6359 (зло од Агарена, скорб, беда велика људима, ох немири...), 6369, 6371. Ма да се године и имена не слажу, на овај се покољ односи Запис *(Љуб. Стојановић)* бр. 616.

тови између синова Бајазита I, Сулејмана и Мусе; позната је борба око престола између синова Мехмеда II, Бајазита II и Џема 1480-их година При крају XV в. већ се испољавају у Турској и јаничари у улози преторијанаца и најамника овога или онога претендента престола.[113]) За само Селимово доба, Бајазитови синови, намесници разних делова царевине у Малој Азији, буне се и отимљу о царство Најенергичнији међу њима, Селим I, да учини крај тим династијским борбама, свргао је, с помоћу јаничара, са престола и сама свога оца, и старијег брата и дао да се, између осталих, убију отац му и мајка му, сва његова браћа, и већина братанаца. Отац Селимов морао је отров попити. Браћу и братанце су побили у Бруси на очи Селимове.[114]) Пошто му се учинило да је учинио крај династијској борби, Селим је учинио што треба, да и јаничаре обузда и осигура себи мир у земљи. Од како су Турци прешли у Европу, Селим I је први њихов султан, који је обратио јачу пажњу стварима на истоку. Он је дефинитивно освојио Сирију, Палестину, Египат, Меку и Медину. Разлог за то лежао је за Селима I и у томе, што су претенденти престола са својим присталицама одступали на исток.[115]) Да те своје супарнике онемогући, наредио је Селим да се у свој царевини побију сви шијити од 7—70 година старости. И поубијано је било њих 40.000.[116])

Помешане и претеране традиције приписују Селиму I злочинства која се не могу узети у обзир за оцену његове личности и владавине. Због тога је Селим I највећи злочинац.[117] А по историјској оцени, он је био *„смеса високе интелектуалне културе и свирепе дивљачности, — као што се*

---

[113]) При ступању на престо из борбе са својим братом Џемом, Бајазит II морао је чинити уступке јаничарима. Обвезао им се да у будуће не може нико постати велики везир ко не би био хришћански потурчени син. (Годишњица Н. Чупића I књ. XXXII, с. 328 — по Donado-у); — Youssouf Fehmi, на пом. м. с. 49.

Позната је и буна јаничара под Бајазитом II због хапшења Ахмет паше потурчењака; зна се да је султан морао попустити и морао је А. пашу узети за великог везира (Годишњица Н. Чупића књ. XXXII с. 329).

[114]) *Zinkeisen J,* Gesch. des Osmanischen Rejches II 568; — *Hammer J.*, Gesch. des Osmanischen Reiches I, 697.

[115]) Први његов корак по доласку на престо био је рат противу шијита у Персији. Тамо је био одбегао један од његових најенергичнијих братанаца и нашао јаку потпору. Забележена је у историји традиција да је онда султан Селим само на једном потоку побио 40.000 тих јеретика. Ово наводимо с тога што ћемо на овај број доћи у традицији о потурчивању нашега народа у Призренској области.

[116]) *Hammer J.* на пом. м. I с. 693—697.

[117]) Да је наредио да се поубијају многа мала деца; да је присуствовао многим крвавим злочинама и да је наредио да се од многих жртава кувају ручкови и вечере... Турски историчар *Youssouf Fehmi,* (на пом. м. с. 57) вели да је овај султан у току своје владавине од осам година погубио седам великих везира, неколико хиљада официра, и да је свет дануо душом на глас о његовој смрти.

срећамо са многим великим владаоцима"[118]) Историјски се зна да је Селим I по освојењу светих градова на истоку, Меке, Медине и Дамаска, са свим везао за Османову династију титулу и дужности калифе, чувара корана и ислама.[119]) Погрешно схватање и примењивање корана о ширењу ислама такође је утицало, да хришћани доцније онако схвате владавину Селима I.

Колико су те народне традиције о овоме непоуздане и заводљиве, и колико се са податцима које смо навели косе, да се зауставимо само на онима које говоре о насилном потурчивању у маси нашега света у Призренској области. — По тим традицијама, за време султана Селима I веже се потурчивање хришћана у овој области под Синан пашом. И ово је име згодно дошло у традицији. По томе што је Синан паша наредио да се спале мошти Св. Саве, и што је Синан паша био родом из Призренске области, и што је Синан паша порушио цркву Св. Архангела Михаила и Гаврила код Призрена и начинио џамију, није чудо што је за то име и под Селимом I везано потурчивање у Призренској области. Зна се да је било два Синан паше родом из Призренске области који су као дечаци били одведени у јаничаре па тамо достигли до високих положаја. Они су се сустигли у животу, али ни један од њих није био сарадник Султана Селима I. Старијем Синан паши било је тек 14 година кад је Селим I умро.*) О старијем Синан паши, који је био велики везир, има предање да је код Белога потока у Призренској области дао погубити 40.000 хришћана што нису хтели да приме ислам[120]) па су хришћани од тада тај поток прозвали Црни поток.

И ако не треба буквално схватати, ипак је и сувише претерано предање да је на потоку било погубљено 40.000 људи, и да су хришћани у Призренској области, делом „истурчени" делом „погубљени", па ипак онај поток прозвали *црним*.

---

[118]) *Hammer J.* на пом. м. I с. 697.; — Zinkeisen J. на пом. м. II с. 610. А *Сшанлеј Лен йул*, Историја турске царевине. Ниш 1890. с. 95. — пише: „О Селиму I зна се, да је јако волео поезију и књижевност. Сам је и написао читаву једну књигу персијских ода. Богато је обдаривао учене људе и свагда је на својим војним походима водио са собом историке и песнике, који ће да бележе шта се збивало и да га забављају декламујући му песме о славним делима његових старих"

[119]) *Youssouf Fehmi*, на пом. м. с. 56.

*) По *Ив. С. Јасшребову*, Податци и т. д. с. 92 и даље старији Синан паша није никада ни управљао у Призренској области. Он је држао разне високе положаје у Цариграду и у опште на Истоку. — Први пут је био в. везир на 40 година после смрти Селима I, а дотле је била већ обновљена и сама Пећска патријаршија. А и познији, Софи Синан паша, није управљао у Призренској области већ у Цариграду и другим местима далеко од Призрена. Он је у народним предањима познат по томе што је порушио цркву Св. Архангела Михаила у Призрену.

[120]) *Legent*, Reise in der Europaichen Türkei im Jahre 1869. (по В. К'нчову, Македонија с. 41).

И султан Селим погубио „у Персији“, на потоку, 40.000 јеретика и у исто доба Синан паша погубио опет на потоку у Призренској области 40.000 других јеретика — хришћана!

Како се у народним предањима лако оперише бројевима јасно показује и овај случај: По народном предању Јурука, само у околини Сера било је неколико стотина хиљада! На Доспаду између Балкана и Неврокопа, приказују да је пре 200 година било само Коњара на 70.000 оџака—домова, међутим два учена европска путника XVII в. и поч. XVIII в. по Турској наводе, и то један[121]) да је у оно доба Јурука онуда било свега 1294 душе други[122]) да их је било свега 1702 куће. Док се према народним традицијама силом истурило много нашега света у Призренској области и докле је њих 40.000 погубљено на једном потоку, што се нису хтели потурчити, дотле из писаних података[123]) видимо где су у исто оно доба у с. Штрпцу у овој истој области, године 1577 — од прилике у *Синан йашино доба* — хришћани подигли изнова цркву и живописали је; где су, на неколико година после ове, подигли хришћани у истој области другу цркву, ону на путу из с. Штрпца за с. Готовушу и т. д.

Исто тако, докле је, по народном предању, Синан паша присиљавао хришћане у овој области да приме ислам, дотле, опет, по писаним податцима видимо да је баш тај Синан паша био бранилац хришћана у тој области и да им је опростио своје право господарства и т. д.[124])

Ну да се вратимо предањима о потурчивању нашега народа за владе Селима I. — И ако је по писаним податцима сасвим друкчије, за доба овога истога султана веже се и потурчивање нашега света у Дебарској области. По том предању, дебарски бегови, кад се већ више од пола хришћана потурчило, молили су султана да се застане с турчењем пошто нестаје раје која би земљу обрађивала и т. д. Међутим, баш ти дебарски бегови, као потурчењаци и бегови, датирају тек од краја XVII и од почетка XVIII в. и ни четвртина од потурчењака у Дебарској области није се бавила нити се бави обрађивањем земље. — Сам Балкански рат је затекао потурчењака једва $^{1}/_{5}$ од целокупног становништва у овој области. И од овога је најинтересантније то, што исти они писци, који своје закључке заснивају на овим народним предањима,

---

[121]) *Ricaut,* Histoire de l'état présent de l'empire ottoman. (по Чед. Мијатовићу, Пре триста година); — Периодич. списание X с. 34).

[122]) *Marsilli,* Statto militare dell' imperio ottomano. Amsterdam 1622. с. 612 (Периодич. списание X 34). — О Јуруцима и Коњарима види и *К. Ј. Јиречка,* Cesty и т. д. с. 294—296. *Ив. С. Јасйребов,* Податци, и т. д.

[123]) *Ив. С. Јасйребов,* Податци и т. д. с. 99; *Љуб. Сйојановић,* Запис бр. 733 „сьзида се и пописа се (храм Св. Николе) вь она ноауждпаа и прискрьбна врѣмена ооть измамльтскихь“...

[124]) *Ив. С. Јасйребов,* Податци и т. д. с. 104—105

на другом месту пишу да је потурчивање хришћана у овој области почело тек с краја XVIII и продужило се до половине XIX в.!

Сва предања о насилном потурчивању нашега народа у маси нашла су и сувише места у души нашега народа, који је иначе све више осећао тегобу турскога господарства. Тешке, и све теже прилике, које су настале у царству од почетка XVII в.; непрекидни турски ратови са хришћанским државама и народима; народни устанци и сеобе и т. д. развили су предања о овоме и оваквом потурчивању до крајњих граница. Наша црква, наши емигранти, књижевници, ускоци, ратници и т. д. учинили су да се појача то уверење, и да се и на страни кристалише и утврди: да су више турске државне власти вршиле притисак над хришћанима у циљу потурчивања. Позната је прокламација, окружница цара Петра I (1682.—1700.) *свима главарима* балканског православног света, у којој се, између осталога, вели: *да су Турци... стадо християнское разорјали и толикије християнскије провинцији в подданство неправедно привели јако и до њиње тирјанством и мученијем оних разорјајут и в поганскују могометанскују веру носилно приводјат*". и т. д.[125])

Ми имамо велики број записа и натписа о доба под Турцима.[126]) Имамо доста бележака и од европских културних путника по нашим земљама под Турцима. Међутим већина тих бележака не само што су врло противуречне између себе, већ су и нетачне. Ни једне ни друге не описују стање у целој земљи већ у појединим странама и у појединим местима. Имамо записа, који кроз све доба под Турцима бележе: о „љутом и прискрбном" времену; о рушењу цркава и страдању хришћана; „туга од Турака"; „велики зулуми од Синан паше Ратуловића" (1574. г.); „зло од ислама", „зло од Турака"; „запуштење многих цркава од Турака"; спаљење патријаршије, В. Дечана, Студенице, Крушедола, Ремете; „велики притисак турски; опустошење, бежанија, страхота велика"; „тешка и усилна времена, љута времена за хришћане, тегоба роду христијанском"; велика мука хришћанима и т. д., а, као што смо већ споменули, имамо један једини запис о потурчивању нашега народа, — онога у Босни и Херцеговини, и то о драговољном потурчивању.

Има ли још потребе, данас, доказивати да су претерани записи на пр. о спаљивању ман. *Студенице, В. Дечана* и *Патријаршије* и т. д. кад се с друге стране историјски зна да тога није било и кад ти споменици и данашњи дан постоје.[127])

---

[125]) *С. М. Сарајлија,* Историја Црне Горе... с. 47. Dr. *Влад Р. Петковић,* Старине — записи, натписи, листине и др.

[126]) *Љуб. Стојановић,* Стари Српски Записи и Натписи књ. I-IV — *Д-р Влад. Р Петковић,* Старине: записи и натписи — листине.

[127]) *Dr. Влад. Р. Петковић,* Студеница с. 6—8.

Из врло многих узрока, нико од хришћана нема осећања нити разлога, да брани управу ма кога доба робовања хришћанских народа Турцима и без обзира на онолики притисак и зулум, који се све више осећао у колико се побеђени балкански хришћани и њихови једноверни суседи почели све више подизати. Што се хришћана православне вероисповести тиче, за њих је, једно доба, било најгоре. То је доба кад се Русија појавила као сила која је почела Турској уливати страх, па све до краја тога в. док није Русија достигла, да баш од Турака извојује за православну цркву у Турској велике привилегије.

Али има нешто и доброга што се мора и тој наопакој турској сили и управи признати, а то је да је у верском самоопредељењу својих поданика била вазда либерална, и да висока државна управа није никада ништа директно чинила, да се њени хришћани потурче. Ако су се од краја XVI в од кад је Турско царство почело да посрће, појавили у царству елементи који су осећали и радили по оном Његошевом:

„Закон му је што му срце жуди
Што не жуди у коран не пише"

и насилно многе хришћане појединачно приморали да приме ислам, висока државна управа се је вазда придржавала одредбе корана: да се вера не шири силом.[128])

— По другој групи старих српских записа и натписа, по другим писаним податцима који су нам остали од европских путника онога времена и по предањима самих потурчењака у Јужној Србији, долазимо до резултата који потврђују наше гледиште о толеранцији Турске управе разних вера у царевини. Шта више и хришћани у Призренској области имају предање[129]) да је султан, 1665. г., осудио на смрт Синан пашу,

---

Василија Бркића из XVIII в. (С. К. А. Споменик X с. 57) да је *„султан турецки у два крат Боснију силоју потурчити..."* или: *„у Босни усилије турецко за турчење"*. Оваква предања о потурчивању Босне била су извор и нашем Његошу, кад његов *Сват Турчин* вели:

„Илдериме, свечев буздоване
— — — — — — — —
Ал'ти просто диново млијеко
када Босни саломи рогове
кад све покла кад не посунети".

[128]) — Youssouf Fehmi, на пом. м. с. 57.

[129]) *Ив. С. Јастребов,* Податци и т. д. с. 88. — *Андрија Јовићевић,* који је и ове прилике испитивао у Црногорском Приморју и Крајини (Насеља књ. XI с. 29—37 и др.) о потурчивању нашега народа онуда, између осталога, забележено је и ово: *„Није било притиска да хришћани приме вјеру мухамеданску"; „не прича се* (онамо) *да је ма ко променио вјеру под насиљем";* Турци нијесу *приморавали на турчење"; „исповиједање хришћанске вјере... било је сасвим слободно"*. — У Дебарској области, у којој је још од половине XVII в. овладао врло јак притисак Арнаута на наш живаљ, Бигорски манастир Св. Јована налазимо стално отворен. Налазимо

што је разорио цркву Св. Архангела у Призрену. — Нигде ни у којој области, наши потурчењаци немају предања о себи да су *насилно потурчени* у маси. А и сама критичка историја узима[130]) да се Турци никад нису старали да покорене народе денационилизирају. Предање о насилном потурчивању у маси или појединачно немају наши потурчењаци ни у другим нашим земљама. О ономе како је то вршено у Босни и Херцеговини имамо аутентичних писаних података...

Зна се да, кад су Турци уништили Србију 1454. г., нису уништили и српску црквену администрацију. — Између осталога и заузети освајањем земаља, они су дуго били индиферентни према тој нашој администрацији. Ако и нису после Арсенија II именовали другог српског патријарха, другоредни црквени поглавари постојали су са целим својим клиром и после Арсенија II и све до треће десетине XVI в.[131]) до потчињења Пећске патријаршије Оридској цркви. За то време, наше је свештенство под Турцима, шта више, учинило и један корак напред; тргло се из учмалости, прибрало се и прионуло раду: писање и преписивање књига настављено је и по паду Србије и установљено је пет наших штампарија;[132]) многе су цркве оправљене, многе и изнова подигнуте и живописане; доста је утвари купљено; у многим местима доста и имања купљено; по негде и звона набављена и т. д.[133])

Кад је била уништена Бугарска, свргнут је био и трновски патријарх Јевтимије и интерниран у Филипопољ. Тамо је патријарх Јевтимије држао проповеди не само противу јеретика већ и противу ислама, противу турске државне вере, и доста хришћанског света сачувао од потурчења.[134])

Турци су заузели Босну 1463. г. Доста нашега света драговољно је примило ислам, а стара православна црква у Сарајеву била је изнова подигнута тек после заузећа Босне Турцима.[135])

игумана Арсенија са братом му од села Модрича; налазимо где „*Атанас от село Стрезимир*“ у истој области плаћа икону за манастирску цркву на десној страни царских двери; налазимо градитеља „*Моисиот от село Битуше*“; сељаци обнављају манастир 1743. г.; игуман купио нешто њива и засадио винограде и подигао малу ћелију; год. 1807., други игуман гради кивот; купује имање у селу Рајчици, гради кућу и т. д. (Бигорски Поменик — Списание на Б'лгарск. Академија на Науките књ. XVI).

130) *E. Oberhummer*, На пом. м. с. 48. и 52.

131) *Љуб. Стојановић*, Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија (око 1459-63 до 1557) — Глас С. К. А. CVI с. 113 и даље.

132) *Љуб. Стојановић*, Српска црква и т. д. с. 130 у Горажду, Рујанском манастиру, Грачаници, Милешеву, Београду и Мркшиној цркви...

133) *Љуб. Стојановић*, Записи бр. 357, 374, 384, 389, 402, 426, 430, 451, 473 и др.; — Гласн. Срп. Учен. Друштва XLII с. 14, 17 и др. — *Ив. С. Јастребов*, Податци и т. д. с. 59 и даље.

134) Периодич. списание књ. с.

135) *Парох Симеун Чајкановић*, Гласник Земаљ. Музеја г. 1889. IV с. 1-11.

Европски путник Которанин Зено, који је, г. 1550., путовао по Босни и Херцеговини, пише[136]) да је био у цркви Св. Саве (ман. Милешева), у којој „рекоше, да је његово (Св. Саве) тело, да је црква уређена по грчком; да у њој има много свештеничких одјејања извезена златом и сребром". У манастиру има 50 калуђера и игуману је потчињено двадесет манастира у Херцеговини и Босни и т. д.[137])

На тридесет година после подвлашћења Пећске патријаршије Оридској цркви, обновили су Турци, године 1557., Пећску патријаршију са екзекватуром самосталности равне оној што ју је добила Цариградска патријашија и у границама, у које су као никада дотле ушле, без мало, све наше земље. Ма како да је за то заслуга ондашњег великог везира, нашег потурчењака Мехмеда Соколовића, у тајности и родољуба нашег, ипак су тај значајан акт највише турске управе диктовали фино појмљени и до краја срачунати дубоки државни интереси Турскога царства и верска трпељивост ондашњих високих турских управних кругова.

Не само у времену обновљења, већ је Пећска патријаршија уживала турску трпељивост све до укинућа 1774. год. — За време постојања наше патријаршије под Турцима видимо где се патријарх, многи митрополити и епископи држе нелојално према царству Турском; многи од њих тражили су у страних сила помоћ за ослобођење од Турака; многи су агитовали противу реда у држави, чији су били великодостојници; три патријарха су у току тога времена компромитовали према Турској управи и широке народне масе и свој патријаршијски позив у два велика догађаја, у току два рата, па је Пећска патријаршија и даље остала и функционисала; два патријарха су велике масе своје пастве иселили из царевине у суседне земље и тамо их ставили под непријатељске заставе, па је патријаршија и даље трајала и уживала све оне простране привилегије које је добила кад је била обновљена, и постојала све донде док нису други, опет виши, државни интереси налагали да се укине, године 1774., и подвласти Цариградској патријаршији.[138])

Па и после укинућа Пећске патријаршије, Турска државна управа указивала је сву заштиту и моралну потпору српској

---

[136]) *Rad* 62, с. 95—99.

[137]) Доцније су, другом европском путнику, Ст. Герлаху (Гласн. Срп. Учен. Друштва XXXVI, с. 213) причали хришћани у Београду да има хришћанских манастира са по 100—150 калуђера. — Само на годину дана по обновљењу Пећске патријаршије, видимо где Никола Пепић изнова подиже препрату у цркви ман. Лесновског (Гласн. Срп. Учен. Друштва XLII, с. 13). — У истом ман. је исти Пепић купио метох (ваљада место за метох) од „*агаренских рука*" и приложио овом истом манастиру.

[138]) Још у почетку XVIII в. налазимо пространу, разгранату администрацију Пећске хијерархије; видимо читаву организацију о прибирању прихода, о завештањима и т. д. (Писма пећских патријараха XVIII в. — С. К. А. Споменик 43).

цркви и хијерархији[139]) и кад год је могла стављала се у одбрану хришћанске вере; готово увек је интервенисала противу насилнога потурчивања хришћана или ма које вере, и кад год је могла одбијала је ту навалу од нашега народа. Други су главни узроци који су утицали да се наш свет насилно турчи, у колико се насилно и истурчио.

Споменули смо већ да су Турци, заилазећи у наше земље, већ имали хришћана потурчењака. Одмах после Косовске битке, и ако не *потурчену*, на двору султана Бајазита налазимо нашу принцезу Милеву, ћерку кнеза Лазара. На четрдесет и нешто више година по том, 1435. г., на султанском двору, опет непотурчену, налазимо и другу нашу принцезу, Мару, ћерку деспота Ђурђа Бранковића. Уз њих је на двору султанском било доста Срба, дворана и дворкиња, било је свештеника и калуђера и друге свите, све синови и кћери нашега народа и хришћанске вероисповести. Ако је белешка Петра Брагадина[140]) из године 1526. тачна, прва законита жена султана Сулејмана (1520.—1566.), мајка његова прворођена сина Мустафе, била је из Црне Горе, а друга жена Сулејманова била је Рускиња. Потурчене или не, и ове су две султаније имале јак утицај на измирење две вере у држави.

Са све дубљим наилажењем Турака у наше земље, све се више утврђује њихов утицај и у још полусамосталним нашим земљама.[141]) С растењем турскога утицаја, све се више јављају и наши потурчењаци. Још у току XV в налазимо где многи наши први људи, појединачно и драговољно, примају ислам и постају турски великодостојници. Године 1479., трећи син херцега Косаче, Стефан, прима ислам и добија пашалик. Ахмет паша Херцегоглу постаје и зет султана Мехмеда II[142]) Стефана је сам султан раније нудио да се потурчи и још онда му нудио руку своје ћерке, али он није хтео све донде, док му се није указала потреба за султановом помоћи противу

[139]) Од 1789—1809. г., колико је до сада познато (Ив. С. Јастребов, Податци и т. д. с. 29—35) само рашко-призренском и скендеријском митрополиту Јанићију издата су 14 султанска фермана о заштити православља у тој епархији.

[140]) Гласн. Срп. Учен. Друштва XXXVI с. 168

[141]) *К. Ј. Јиречек*, Историја Срба II с. 177—178, држи да је у Босни, пре но што су је Турци заузели, било турских присталица, који су звали султана да дође.

[142]) Било је, у исто доба, два Ахмет паше, наших потурчењака. — Поред сина херцега Косаче био је и други о коме је забележено „natto in Servia“ (Годишњица Н. Чупића XXXII с. 328). Овај А. п. био је развио у Валони јаку акцију у корист Турака. Он је био Бајазиту II десна рука у династијској борби и био је врло популаран код јаничара. Има трага у народним предањима које је забележио (Rad LXII с. 65) путник Шепер, да је жена херцега Стефана Косаче заједно са сином пактирала с Турцима противу свога мужа и предала им Благај. Син јој Стефан потурчио се, добио име Мухамед бег и оженио се Бајазитовом ћерком.

брата Влатка који му је спорио део очевине. Као Стефан Херцегоглу, потурчио се, године 1485., и Станиша, најмлађи син Ивана Црнојевића и добио име Скендербег.[143]) Са Станишом се потурчило онда доста првих људи из Црне Горе, који су били са њим отишли султану Бајазиту у Цариград.[144]) Због тога што је прешао у ислам, Станиша је постао султански намесник Црне Горе (1514—1528. г.)

У истој половини XV в налазимо многе друге турске великодостојнике наше крви. То су били Махмуд Бранковић, Али бег Влаховић, Осман бег Влаховић, Али бег Павловић. Баш у крајевима о којима се овде бавимо било је доцније драговољних потурчењака паша: Сали паша у Призрену, Рустем паша у Ђаковици, Лим н паша у Пећи, Јашар паша Малић у Приштини, Џинићи у Гњилану и т. д.[154])

Како су се у ово доба две вере ломиле између себе, како се вршио компромис у корист ислама и како се тај процес развијао у ширим народним масама види се из ових писаних података о Горњем Подрињу. *Иса бег* хаски војвода, г. 1454., има брата *Херцега* и синовца *Петра*; робиња *Милица*, г. 1477., има сина *Хамзу; Елеза*, слуге Ајас пашина, *Јела*, откупљена из ропства 1484. г; *Миливој Мухачевић*, г. 1489., има сина *Мустафу*, а Мустафине су робиње: *Чавка*, *Стана*, *Милица*, *Јелуша* и *Радна*.[146])

---

[143]) *Љуб. Стојановић*, Запис, бр. 4956: „Валѣто 1485. г. пође Станиша Ивановић на портоу цоару султанъ Бајазита“.

[144]) *С. Милутиновић Сарајлија*, На пом. м. с. 13. бележи и ово: „А они шњиме (Станишом) потурчени Црногорци дошавши богати натраг — „*многи били* (у Цариграду) *обдарени*“, свак у своју браћу пође и дома као отприје стајат и живјет тек у Турском закону коино им е толико био омилио се да су они у њему не само живјели и помрли но и дјеци га својој наметнули и оставили и многзину Црногорцах дома бившије још тијем отровали и премамљивали“...

— Последњих година владе деспота Ђ. Бранковића, од два брата Анђелића један је, Михајло, главни челник на двору Ђ. Б., а други је, Мехмед паша, султански намесник румелијски и заузимао је друге високе положаје у царству. Они су пореклом новобрђани; по оцу су грчког а по матери српског порекла. Кад су Турци заузели Ново Брдо, Мехмеда су одвели у ропство, тамо га потурчили и он доспео до највишег положаја у царству. — Свога великог челника Михајла, Деспот Ђурођ је неколико пута слао на султански двор у Једрене ради разних преговора и тамо су се рођена браћа састајала, један хришћанин а други муслиман и заступали интересе две државе супротних тенденција па и непријатељски расположене једна према другој. Они су посредовали те се склопио мир између Мехмеда II и Лазара Бранковића (К. Ј. Јаречек, Историја Срба II, с. 169).

— На двор Мехмеда II (1451—1481. г.) налазимо неколико потомака разних балканских владалаца и династија. У телесној гарди М. II, између осталих владалачких синова, био је и син последњег босанског краља, кога је султан особито радо гледао (Годишњица XXXII с. 327). На двору истога султана налазимо и пажеве хришћане. — Позната је завера осморице пажева противу живота султанова. (Глсн. Срп. Учен. Друштва XVIII с. 117—118)

[145]) *Милош С. Милојевић*, Путопис и т. д. III с. 48.

[146]) Гласник Зем. Музеја год. 1889. Све до 1870. г., налазило се по свем Косову и Метохији случајева: *где су родитељи и деца од 20 година на*

Ових случајева није било мало, и нису били вером подељени само *Анђелићи, Херцеговићи, Влаховићи, Црнојевићи Соколовићи* и т. д. већ је уз њих пристао и велики део народа: *Два се брата боре око вјере, а око њих хиљаде ратниках.*[147])

Више него све друго, верска трпељивост турских управних кругова види се и на држању самих нових муслимана, наших потурчењака. Како су слободни у погледу вере били ти наши први потурчењаци види се на многима њима. Сам Станиша — Скендербег био је *„чудна мешавина средњевековног вла-*

више хришћани, а деца до 20 година мухамеданци па их још и данас један исти кућни кров покрива и мухамеданца и православног“ (Милош С. Милојевић. на пом. м. III.)

[147]) Блиских сродника две вере, хришћанске и муслиманске, било је и још има, у свима нашим крајевима, у којима има потурчењака. По својим белешкама и по податцима које сам добио од г. Д-р Драгутина П. Костића, лекара, навешћу ово неколико примера. Већ је забележено *(Јов. Цвијић,* Основи за географију и геологију Македоније и Ст. Србије III с.   и на др. местима о сродничким везама Петра Костића из Призрена са муслиманима у околним селима. Наш књижевник Бора Станковић имао је другостепене ујаке муслимане *(Dr. Јов. Хаџи Васиљевић,* Јужна Ст. Србија II с. 253.) У селу ***Неродимљу*** на Косову један део становништва потурчио се тек око половине XIX в. — Учитељ наш, Стојан Дајић, родом из овога села, до скора је имао живе ујаке муслимане. — У селу *Кошарну,* опет на Косову, Манојло Ђорђевић Цић трг. у Призрену, имао је ближе рођаке муслимане у пом. селу. Пред сам рат 1912. г., долазио му је у госте у Призрен другостепени стари стриц, Мирковић, муслиман, да се са синовцем види пред смрт. — У селу Неродимљу, *Ковачевића* има и православних и муслимана Један од муслимана, године 1912., вратио се у хришћанство, па је г. 1915., поново примио ислам. Муслимани долазе православнима на славу Св. Николу као код својих рођака. — У селу *Доњем Неродимљу*, недавно потурчених *Кољковића* раније је презиме било *Савићи.* Мајка нашег учитеља. Стојана Дајића, Стоја, имала је оца Мирка и стрица Станка. Станко се потурчио и добио име Алит. Мирко није брата отерао од куће; живели су у задрузи. Станко (Алит) и његова деца носили су у задрузи хришћанска, а ван куће муслиманска имена. Међутим Арнаути, њихови суседи, то нису могли да трпе и почели им претити да ће све побити. Због тога се браћа поделила: Станкови (Алитови) потомци и данас славе Св. Кујака и Улиту тиме што тога дана дочекују госте и подносе половину трошкова што се учине у кући њихових стричевића, Мирковых потомака.

У селу *Сушићу* (жупа Сиринић), пре 30 г. постојао муслиман Хусејин Славко; мајка му је рођена као хришћанка. — У селу *Лепињу* на Косову постоји хришћанин Сима Урошевић. који има стричевиће муслимане. — У селу *Ариљачи* хоџа Мула Ибрахим, има рођака у с. *Сенику* Елеза *Урошевића.*
У селу *Плањану*, у Ср. Шарпланинском, постоји поп Антон Арсић-*Калинчић*; најближи су му сродници муслимани *Калинчићи.* — У селу *Пољанцу* постоје браћа *Вељићи*; крвни сродник им је *Хасан бег Вучитрнац Шишковић.* — У *Ораовцу*, Пера и Лука *Симићи* крвни су сродници са Јахијом Вукашиновићем — У *Стеблеву*, крвни су сродници Исаковци (Поповићи) и *Исљамовићи* (Поповићи). — У граду Дебру и у селу Окшатину *Јаћимовци* крвни су сродници. — У селу *Окшатину* има потурчењака од браства *Јаћимоваца*, од којих има хришћана и у Дебру граду. Кад су потурице Јаћимовци заробили свештеника Арсенија Мартиновића и одвели га својој кући, причали су му да је и њихова кућа била *поповска.* — У селу *Студенчану* у Подгорском Срезу, *Илија Јакшић* има даљега крвног сродника *Мамута Јакшића* У том селу постоје муслимани *Јетула* и *Назиф Живановић* и Јашар Крџић. — У

даоца и мухамеданског великаша".[148]) Он се често позивао на своје претке; на печат свој стављао је двоглавог белог орла; две су му сестре биле удате у Котору; гласоноше су му биле делом хришћани, шта више калуђери, а делом муслимани. — Млетачкој републици послао је на поклон мошти Св. Стефана оковане у сребро; пазио је наше православне манастире и манастиру Врањини поново је потврдио све имање које је дотле притежавао. Станиша-Скрндербег је био тако лабав муслиман да има мишљења[149]) да га је савест толико гризла што је оставио прадедовску веру да се вратио у хришћанску веру у којој је и умро као монах Максим.

Исто такво предање забележено је и о *Стевану Херцеговићу.*[150])

Таква је била већина ондашњих потурчењака. Мехмед Соколовић је примао хришћане своје сродникике и није их наговарао да оставе своју хришћанску веру. Не зна се тачно није ли, између осталога и погинуо г. 1579. што се држало да се тајно молио Богу на хришћански начин. Да се овако владају наши потурчењаци чинило је и то што је у муслиманској вери развијено секташтво, које Мухамеда доводи у везу са Исусом Христом.

Кад су се овако Турци држали према онима који су се драговољно потурчили, може се са сигурношћу представити да су још либералнији били према онима који су од XVII в. на овамо насилно потурчени.

Насилног је турчења било само појединачно. Њега је било свуда где сада има наших потурчењака. — И ако се не може тврдити да те врсте потурчивања у нератно доба није било до XVII в., сигурно се може узети да је почело од тога доба. И европски путници, Рико и многи други, кад тврде да је насилно турчење почело од XVII в., од како је Турска почела да посрће, мисле на ову врсту потурчивања.

Пећанима, у истом срезу, постоји муслиман *Мунин Драговић.* — У селу Самодрежи постоје муслимани *Елез и Ејуб Бугарчићи.* У Подринском Срезу. у селу *Дренику* хришћанин Пера Дабижевић има даље стричевиће *Ејуба* и *барјактари Сокола Дабижевића.* који живе у селу *Сврке* у истом срезу. — У Дреничком Срезу у селу *Обрињи* 150 потурчених Куча имају рођаке правосл. хришћане у с. Кијеву у Подримском Срезу. Кад год су они у Обрињи имали свадбу, звали су оне у Кијеву да им буду барјактари.

148) *К. Ј. Јиречек,* Историја Срба II с. 194—195.

149) *С. Милутиновић Сарајлија,* на пом. м. с. 13.

150) *Смичиклас Т.* на пом. м. с. 59.; — Гласн. Срп. Учен друштва XXXVI, с. 167. На ове и овакве потурчењаке, којих је било до нашах дана, односи се и она дивна алузија нашега песника:

У пољу је станак пустињаков,
А у станку једна изба мала.
У тој изби чудно чудо кажу:
Бјесно Туре где се крсту клања.

Појединачно насилно потурчивање нашега света држало је до наших дана, до коначног ослобођења нашега народа од Турака 1912. г. Препуна је историја нашега народа тим догађајима од којих је велика већина била и језовита и крвљу запечаћена. Жртва тога насилног појединачног потурчивања била су оба пола и сви узрасти, али највише женскиње: одрасле девојке и жене.

Узроци потурчивања нашег народа

Двојаки су узроци потурчивања нашега народа у нератном доба. — Општи и посебни, локални. Од општих узрока прво место држи верско и црквено расположење у нашега народа кад су Турци заузели наше земље, и за прво време Турске владавине.

Поред хришћанске вероисповести и две њене цркве, у нашим земљама, још пре доласка Турака биле су познате и разне јереси. Најглавнија и најмногољуднија јерес била је богумилска.[151]) Ова је јерес најјача била у Босни и Херцеговини, по том у Призренској и Дебарској области.[152]) Поред тога, ако нѐ две вере, а оно супротности две цркве у међународним односима Србије и Босне достигле су врхунац. Ни у крилу једне цркве нису биле боље прилике. Само на неколико година пред први наш сусрет с Турцима, сама Цариградска патријаршија бацила је била анатему на цара Душана и нашу *јерархију*. Познати дијалог између деспота Ђ. Бранковића, Сибињанин Јанка и Мурата II о покатоличењу, односно о потурчењу нашега народа у Ђурђевој Србији[152]) даје јасну слику о ондашњем стању и расположењу нашега народа обе вере и свих секата. У времену самоодбране Србије, све од времена косовске катастрофе па до коначног пада Србије и Босне под Турке, и покушај да Срби приме католичку веру оставио је још више но што треба зле крви. Не мање је тако негативно на народ утицала и политичка поцепаност на *угарску* и *турску* странку.

Под таквим приликама дошао је с Турцима у наше земље и ислам. Видели смо да су с Турцима дошли у наше земље и многи потурчени хришћани. Вера муслиманска наметнула се нашем народу и самим господарством Турака. Заузећем Босне и Херцеговине угушена је била и последња нада на

---

[151]) *Сион* г. 1875. с. 73.

[152]) *И. С. Јастребов* Ст. Србија и Албанија, Споменик С. К. А. књ. XLI с. 234.

[152]) Одговор С. Јанка био је, да ће сав народ покатоличити, а онај Мурата: да ће покрај сваке цркве подићи и џамију па оставити свакоме на вољу: хоће ли у цркву или џамију.

повратак слободе у свега онога нашега света, који се испред Турака, све од крајњега нашега истока и југа, склонио у Србију, Босну и Херцеговину.

И ако није државна власт присиљавала свет на потурчивање,[153]) општа ситуација у нашим земљама, као општи узрок, била је ова: ко би се од хришћана потурчио постао би господар, ага, као што су били и завојевачи; од два рођена брата, онај ко би примио ислам одржао би све своје материално стање и добио би још што је желео, а онај што је остао веран хришћанству постао би рајет, роб и не би могао увек рачунати на законску правду и заштиту у парници с муслиманином; радио је и даље господарску земљу и живео је од његове милости. Под тим околностима, сваки се није могао одупрети искушењу и жељи за чином и власти; жељи за богатством и р нутацијом, жељи за бољим животом, а верски људи су му обећавали и златна брда.[154]) Европски путник

---

[153]) Турска владавина прва два века у нашим земљама у овом погледу лепо је оличена у нашој народној песми „Почетак буне против дахија (Вук — 1896-IV, 117) по којој је Мурат I, издишући на Косову, оставио Турцима овај аманет:

„Ви немојте раји горки бити,
„Веће раји врло добри буд'те;
— — — — — —
„Не дирајте у њихове цркве,
„Ни у злато нити у поштење".
— — — — — — — —

Цариградски Турци имају предање да је султан Мехмед II, кад је дошао 29. маја 1453. г. први пут у Св. Софију и затекао јаничаре где је руше, рекао јаничарима: „Не ломите, не рушите, не кварите ништа на згради овој! Алах је, ето, пустио нас, да га у њој славимо, али може он пустити и други који народ, и другу веру, да га, *после нас овде слави* " (*Чед. Мијатовић*, Цариградске слике и прилике. Н. Сад. 1901. с. 35). *Мих. Константиновић*. на пом. м. с. 65, 170 и др. о првом доба турске владавине у нашим земљама.

[154]) Има много наших народних песама и предања у којима се опева и приповеда како сами султани обећавају и заваравају наш свет — да се само потурчи. Доста имамо и објављених песама о томе. Навешћемо само ове три које се односе на мамљење наших црквених и световних поглавара онога доба.

Султан поручује патријарху Сави:

„Старче Саво, влашки патријару!
„Ходи, дођи у Стамбола града,
„Те с' потурчи у Стамболу моме,
„Чинићу те мухурли везиром,
„Да сву земљу редом истуручимо,
„Да немамо међу собом кавге." (Вук — 1894-IV 56)

Турски Цар и Нико патријарх

„О чу ли ме Нико патријаре!
„Потурчи се, патријаре Нико,
„И потрчи тридесет калуђера,
„И тридесет ђака самоука,
„И потурчи цркву Росалију,

XVII в. кроз наше земље, *Рико*[155]) о приликама под којима се турчио наш свет вели: „На кратко, не може се ништа замислити чиме се Турци не служе да хришћане, свакога према његовој личној нарави, не доведу да се потурче. Среброљупце задобијају благом, сујетне и властољупце почастима и изгледом на висока достојанства, а плашљиве и слабе претњом и силом“...

У опште узроке спада, и то још у прво време, онај велики сјај и раскош који су Турци показали народу, који се дотле више од 100 година борио за своју самоодбрану од Турака и осиромашео. Улазећи дубље у наше земље, Турци су донели сав онај источњачки, левантинско-византијски фодулук и салтанат и тиме су многога хришћана опсенили и за се и своју веру придобили. [156]) Зар нису хиљаде, које су остале

„Градићу ти дворе у Стамбулу
„Код мојијех, боље од мојијех:
„Ако ли се нећеш потурчити
„Бацићу те на дно у тавницу,
„Погубићу тридест калуђера,
„Погубићу тридест ђакончади,
„Све ћу ти их младе истурчити,
„Бјелу ћу ти цркву оборити“ (Вук III 60)

По трећој песми: Цар обећава Сави звање, положај, богатство и њему и његовим ученицима — само да се потурче. (Вук VI 68) *Ив. С. Јастребов*, (Обичаји и песни и т. д. с. 207) забележио је песму у Јужној Србији како султан и ћерка му маме лепога Стефана, који је био заробљен, да га потурче и обећава му султан и ћерку своју.

Интересантно је турчење Грује детета *лудог младог* и т. д. .

О потурчивању по цену праштања и великих кривица има и писаних података. — „Године 1739. месеца вељаче дође у Травник три коња златних јасприх да се пишу сејмени и отворише се барјаци на почетку лачка и свакоме сејмену дадоше плаће по двадесет два гроша и то брез захира за три месеца. Исте године на почетку месеца свибња изиде паша са свом ордијом из Травника у поље зашто му се не пристоји стат у кућах у време рата и довидоше му Турци свезана Павла Пилашевића из Котора, који се је био уписао исте године у сејмене пак побиго исте године од буљук баше зашто му је дао мало плаћу и мање хране и с њим Нико старовирац и зато их Турци одметнуше, да су издајници и како реко, доведоше паши, који поче говорити јим: *Потурчите се па ћу вам опростити*. Павлов друг Хркач од прве речи потурчи се и затаја Христа, а Павао рече: нећу! Одведоше га Турци у синџир. За тим три дана наговараше га да се потурчи, он, тврд у вери правој католичанској некти затајити свога Исукрста, зато заповеди паша крвлији, да му одсече главу, и одсече (*Н. Лашванина*. Летопис. — Гл. Земаљског Музеја г. 1889 IV с. 133).

155) (Гласн. Срп. Уч. Друштва XXXVI с. 196 .

Смичиклас Т. на пом. м. 76, који је такође проучавао ове прилаке вели „Нема лукавости и окрутности, које не би Турци чинили да учине хришћане сиромашнима и прегрешнима, а живот да им буде тужан и жалостан.....“

156) По Hammer-у (IV 373—377) Смичиклас. на пом. м. с. 10, 14 вели да сјај султанова поласка из Дренопоља 1683) нема примера у историји свих векова. А за шатор великог везира крај Беча вели се да је био толики по простору колики је простор града Варшаве или Лавова... да је у њему било купатила, башта, водоскока и мали зверињак........

верне хришћанству, с великим искушењем пратиле сјај и богатство своје браће и сродника, који су у новој вери засијали. Још кад се узме у обзир XVI в. у коме су брињирали у царству многи наши *потурчењаци*, ново оно и сјајно доба за Србе муслимане, за српско-хрватски језик и ум који се изразио у хиљаде наших потурчењака у војсци, дипломатији и др. функцијама царства онда је још лакше.

Други, ако не и најглавнији од општих узрока за потурчивање код већег дела потурчењака о којима се бавимо, било је надирање Арбанаса (Арнаута) у наше земље на западној периферији и у унутрашњост.

Изузимајући нашега народа у Босни и Херцсговини, међу свима балканским хришћанима Арбанаси су најпре у маси примили ислам. Највише као потурчењаци, под моћном и многостручном протекцијом нове вере, Арбанаси су на целој линији додира с нашим народом, са свим навалили у наше земље. У хаосу који је држао у турском царству у XVIII в. и они Арбанаси, који су продирали у наше земље још као хришћани, као и потурчењаци, уживали су привилегије нижих турских органа кад год је био у питању наш живаљ. Највише због тога да би што већи број поделио одговорност и тежину због промене вере, потррчењаци, који су остали у месту своме више су но прави Турци наваљивали на хришћане своје мештане да и они приме ислам. А такви су исти били и Арнаути. Та навала Арнаута датира од краја XVI в., а кулминацију своју достигла је после сеобе нашега народа крајем XVII и поч. XVIII в. Таман су Турци попустили, дошао је већи непријатељ, Арнаути. Да се од Арнаута заштите, да одрже своје огњиште, многи су наши сународници обе цркве прелазили у ислам. Отуда се највећи број наших потурчењака у Јужној Србији налази на западној периферији наших земаља: од Оридскога језера дуж Дрима све до Скадарског језера. Ширење Арнаута по унутрашњости наших земаља изазвало је насилно и више појединачно турчење нашега народа. Докле су год Арнаути у правцу југоистока допрли, дотле се простире и насилно турчење нашега света у ширим народним масама. И кад се узме да су све зоне наших земаља од Дрима до Мораве, Пчиње и Вардара редом биле периферне земље арнаутских насеља у њихову поступном насељавању од краја XVI в. до наших дана, и одбије се сразмерно мали број нашега потурченога света по градовима, све што је на тај начин отпало од наше националне матице, све је пропало у Арнауте. То су наши Арнауташи. И тај је број врло велики. И тај проценат наше крви потпуно је изгубљен за нашу *народну* целину.[157])

---

[157]) *Yov. Tomitch*, Les Albanais en Vieille Serbie et dans le Sandjak de Novi Bazar. Paris. 1913. — *Д-р Јов. Хаџи Васиљевић*, Јужна Ст. Србија I с. 177 и даље, II с. 132 и даље — *Р. Т. Николић*, Пољаница и Клисура (Насеља III с. 95 и даље). — *Т. П. Станковић*, (на пом. м. I и II). — *Ив. С. Јастребов*, Податци и т. д., и други.

Многи су, и различити су начини на које су све Арнаути потурчивали наш свет. То је колико тужна толико и поносита историја нашега народа у пределима где су се Арнаути населили, и у онима у које су пробијали. Да се зауставимо на овом начину потурчивања. Имамо писаних података, да је на тај начин турчено нашега света од првог надирања Арнаута па све до слома Турске 1912. г. Кад кажемо *насилно* не мислимо да тврдимо, да је сав тај појединачно потурчени наш свет само *насилно* потурчен и да није било драговољног турчења код онога света који живи помешано са Арнаутима. На против, ја, лично, држим да је се, на пр., наше женскиње потурчило више драговољно него насилно. — Од осам случајева које сам знам из раног детињства у крају у коме сам живео четири године, у Куманову, и о којима је наш свет држао и говорио да се врши *насилно* потурчење, само два су случаја била где женске нису желеле да се турче. Оваквих је случајева било и са многима међу људима.[158]) — И ако је мањи број над којим је вршено насиље да се потурче па се нису потурчиле, оне су и сувише одвајале од оних које су се без великог насиља потурчиле[159]) Оне прве одвајају у одолевању многим искушењима, разним свирепим начинима, разним лукавствима и свем варварском притиску. Било је *Јанâ*,[160]) било је *Ноца*,[161])било је *Мара*,[162])

---

[158]) О потурчењу *И. Ф. Мартиновића* г. 1845, гроф Медем из Беча пише владици Петру I 31. јан, 1845 ово: „Што се тиче И. Ф. Мартиновића, Црногорца, који је примио мухамеданску вјероисповјед као по превари и насиљу, ја сам одмах о томе извјестио г. Титова, о вашој прошњи у овој ствари. Но не могу од вас скрити да се мене чини да ће се он бити добровољно сагласио на промјену вјере јербо се он могао благовремено противити свакоме насилноме поступку у таквоме његовоме дјелу. У осталом ако буде доказано да је пом. Мартиновић био силом принуђен примити мухамедовство, то руско посланство неће оставити постарати се задовољити вашој прозби, и вратити несрећника вјери и отачаству Гланик Срп. Учен. Друштва 63, с. 153.

[159]) Оваквих се случајева може навести на стотине у Јужној Србији само последњих 30 година пред Балк. рат.

[160]) Господар Лесковачког пашалика, Хасан бег, силом је из једног лесковачког села довео у свој конак у Лесковцу српкињу *Јану* и хтео је потурчити. Јана се у почетку противила, па кад је видела сјај и богатство, и леп живот, у конаку Хасан бегову, она се онда не само приволела турчењу и потурчила се, него је омрзла на своју ранију веру и почела је гањати више него Турци. (*М. Ђ. Милићевић*, Зимње вечери — харем)

[161]) У то вријеме (1850 година) живио је у Подгорици чувени јунак, *Одо бег Тоска*, који је раније дизао свој народ на султана, а послије пристао уз њега. У исто вријеме живео је и један Марков рођак, Илија Спахов, који је учио за попа код некога калуђера, па му се прије попљења ваљало оженити, за жену нађе себи лијепу Ноцу Докину из Подгорице. Послије мало дана Ноца оде у род у Подгорицу, одакле се више не врати никад но остаде у Одо бега Тоске, којега је, ваљда, раније заволела, те се сад узуму........ (*М. Миљанов*, племе Кучи с. XI)

[162]) Тада (1875) била је на глас лепотом кћер Раша Попова, Мара, која је презирала своје просце и рекла: „Пошто ми не може бит' да узмем Дрекаловића, радија сам узет' јунака Турчина, но слабога Србина." И тако је

било је *Алтуна̂*,[163]) али је било и *Менки*,[164]) и *Анђа̂*,[165]) и *Јелисавета*,[166]) и *Ма̂ра́*,[167]) и *Јованки*[168]) и др., чија ће имена по отпорности за одржање свога народнога имена и своје вере бити вазда светли узори.

Као Арнаути, и Турци су у градовима, појединачно, насилно потурчивали наше женскиње. С врло малим изузетком,

---

узела Турчина Елеза Брунчевућа из Динаше без питања и благослова својијех родитеља. Зато нијесу од њенога рода одили да ју ко види за шест година, једно, што је Турчина узела, а друго, што су готово вазда Кучи и Турци у рат, па није слободно било.... (*М. Миљанов* на п. м. с. 59 .

[163]) Северно-источно од кумановског села Табановца (ж. стан. *Табановце*) налази се село *Сопот*. Ово је село до половине *XIX* в. било чисто српско па се од тога доба, на свој начин, почели у њега насељавати Арнаути. Али до Српско-турских ратова 1876—78 г. у селу је још постојало неколико јаких српских кућа. Пред саме ове ратове прва кућа је била она *Стојковаца*. У тој кући је била млада лепа девојка *Алт'на*, Злата. У ову се девојку загледао Бајрам Садин из села Миратовца, које није далеко од Сопота. Родитељи девојкини, држећи да ћерка им неће променити своју веру и обрукати свога оца и целу задругу склоне Злату у Куманово код митрополитског намесника. И ови у Куманову су држали да Бајрам хоће Злату силом да потурчи и чували су је од Арнаута сталном и јаком стражом. У то време и ја сам живео у тој кући, и ма да сам био мали, памтим колике су муке имали слуге и кавази у тој кући да сачувају ову девојку да је Арнаути, дању или ноћу, не одведу силом. Три месеца су Арнаути ноћу нападали на кућу да уграбе Злату, а нико није веровао да је сама она волела да оде за лепога и гиздавог Бајрама. Због тога је, најзад, и побегла за Бајрама. Хришћански заступници су и даље држали да је силом одведена и тражили су да се пред властима испита. И била је Злата доведена од куће Бајрамове, и пред властима је изјавила да она сама жели да се потурчи, и потурчила се. Ова девојка је за три месеца врло пажљиво пратила разговор у кући митрополитскога намесника о Арнаутима и све им достављала, а после и сама причала својим Арнаутима, и велику је беду навукла на хришћане у свом селу па и на оне у Куманову.

[164]) Година 1860-их кантоновао је у Кичевској области један вод *казака*. Један од њих, муслиманске вероисповести, загледао се у лепу хришћанску девојку *Менку* — Стаменку — Стојковић из с. Шутова. То је било 1863 г. И уграбили су били *казаци* ову девојку од родитеља силом. Али је никако нису могли приволети на промену вере нити на удају за тога за кога су је уграбили. Родитељи и хришћански прваци тражили су интервенцију власти и успели су да се девојка изведе пред Битољски суд. Тамо је сама Менка здерала с лица јешмак и изјавила да веру своју ни по коју цену неће променити. И ако ју је власт вратила родитељима, да би се избегле даље неприлике од казака и муслимана мештана, Менку су удали у Битољу за хришћанина.

[165]) Године 1870 кидисали су били призренски потурчењаци и уграбили хришћанску девојку Анђу из села *Студеничана* у Призренској области. Шта нису потурчењаци радили, и пред каква искушења нису стављали Анђу, да се потурчи, али она је све то издржавала и није се хтела одрећи своје вере. Дошло је дотле да и у Дрим скаче... Најзад су и њу, с помоћу власти, отели призренски митрополит и хришћански заступници у меџлизу, и удала се у Призрену за хришћанина.

[166]) Пред саме Српско-турске ратове 1876-78 загледао се био кумановски кајмакам, (среска начелник), у унуку ондашњега старога кумановског свештеника Јована, Јелисавету — Фету — и покушавао је да је заведе обећањима, па се спремао да је и силом узме. Али није смео до краја у томе да иде, јер чим се о томе почело зуцкати, ангажовали се за њу хришћански прваци, митрополитски намесник, иконом *Димитрије*, и други сродници Фетини и кајмакам је убрзо био премештен из Куманова. Како су домаће прилике свештеника Јована за турске авантуре биле врло повољне — кућа му је била

то су чинили међу Турцима и инфериорни људи. И њихове су се побуде за насилно потурчивање извесне хришћанске девојке или жене битно разликовале од оних у Арнаута. Код ових је главна побуда била највише љубав, а код Арнаута најчешће економски интереси — присвајање хришћанскога имања и пропуђивање хришћана са имања, на које Арнаути баце око. За потурчивање хришћана и једни и други вршили су притисак највише у нередовним приликама; највише пред

без домаћице и друге женске главе — а Фетина је лепота многога Турчина заносила, окоме се на Фету други Турци мештани, неозбиљни људи, кумановски ашици и бекрије, и почну се спремати да је уграбе. Иначе је поп Јованова кућа била на ивици хришћанскога дела града према турском делу, и Фету преведу у кућу проте Димитрија. У тој кући је Фета живела четири месеца. За то време нађу сродници и пријатељи Фети младожењу у Скопљу и тамо је удаду. Али су беспослени Турци нашли Фету и у Скопљу, и тамо јој почели досађивати, док се није са мужем, после ослобођења Врања, преселила у Врање. Један од тих кумановских Турака усуди се и оде чак у Врање, да тамо потражи Фетину љубав. И ако је био иначе добар човек, у Врању је извукао за све оне остале...

О овој Фетиној отпорности спеване су биле у оно доба у Куманову песме које су до скора јавно певане. Фета је умрла у Београду 1899 год.

167) Велике је муке издржала, али је одолела свем искушењу и свој сили Арнаута и *Мара Васиљевић* из села Србјана у Кичевској области. Њу су уграбили Арнаути 1879 г., али су хришћани по њеној жељи и њу отели и удали за хришћанина.

168) Најизразитији пример покушаја насилног потурчивања је *Јованка Стојковић* из села Корише близу Призрена. По сећању г. П. Костића, то је било 1908 г. Јованку, девојку од 17 г. уграбили су били од родитељâ и одвели својој кући Арнаути из призренског села Кабаша. Њу су тамо Арнаутке лепо чувале и обећањима придобијале за своју веру. А отац Јованкин је ишао по Призрену од пријатеља до пријатеља и свакога уверавао, да се његова Јованка неће драговољно потурчити. — „Ако је моја ћерка“ говорио је Јованкин отац, — она се неће потурчити, него како да је избавимо од Арнаута“. Као увек, и овога пута су призренски хришћански прваци тражили интервенцију власти и власт је позвала Јованкине отмичаре, да је доведу пред призренски меџлиз на саслушање. Јованкини родитељи и призренски прваци нису се бојали да ће их Јованка изневерити и демантовати, али Арнаути нису имали вере у Јованке, и све су чинили да обману власт, као што су у много овакових прилика чинили (види приповетку г. *Зар. Р. Поповића* „Духовник“ Бранково. коло за г. 1898), и онда су били нашли неку торбешку и решили да место Јованке њу приведу властима и да постигну свој циљ. Јованка је то осетила и употребила лукавство; стала је убеђивати оне кућане како нема смисла да место ње иде пред власт торбешка, која се може одати и покварити ову ствар арнаутску, него ће она сама ићи и она ће сама пред меџлизом изјавити да се њој допада вера турска, и да она жели да прими ту веру, и што да она сама не добије поклон који Турци дају при изјави да се хоће турчити, него да га добије торбешка.

У ходнику Митесарифлика стоји око 20 до зуба наоружаних кабашана и чекају Јованкину изјаву пред меџлизом: *да она сама жели да се потурчи*, па да је одведу својој кући, а Јованка у меџлизу, већ забуњена, на питање: жели ли она драговољно да прими муслиманску веру или је неко на то присиљава, тргне са лица јашмак, поцепа га и одбаци од себе, и викне да је *она хришћанка, да она воли своју веру и да се ни за какво благо не би потурчила*. У меџлизу настао тајац. Устао сам митесариф и изишао у ходник да уразуми кабашане, да се ова млада девојка никако не одриче своје вере — да се неће потурчити — и нека се они одмах врате у своје село. Може се појмити какав је утисак у Призрену учинило Јованкино држање у

какав рат, за време самога рата или ма каква хришћанска покрета.[169])

И то насилно потурчивање нашега женскиња стаје наш народ и многих других великих жртава. Имамо писаних података да су и раније гинула браћа, родитељи, мужеви и други сродници нашега женскиња, које се одупирало турчењу. Било је насилника који су силом турчили хр. женскиње, при свем том што је било и *Драгаша Плетикосића* и *Спира Црног* и др. Гинули су многи и који су пред властима штитили наш свет од потурчивања.

Овај начин потурчивања хришћанскога женскиња попустио је мало од половине XIX в. од како је донет хатихумајун. Већ од 1860. г. било је случајева где су заступници хришћана пред властима много женскиње отимали од турчења и враћали родитељима. Било је случајева где су пред властима разбуљиване хр. девојке и жене као што је било случајева где су биле хришћанке и из харема отимане и удаване за хришћане. Све је то зависило од прилика под којима се, и где се ти случајеви догађали; у многим крајевима је и после хатихумајуна било у овом погледу хришћанских жртава.[170]) У

меџлизу и шта су кабашани припремали Јованки. Јованка је враћена својим родитељима, али је они нису смели одвести својој кући, већ су је оставили код пријатеља у Призрену па и ту је Јованка била сакривена. Ни руски консул није смео да држи Јованку у својој кући и брзо су је морали и из Призрена уклонити. — Неустрашиви Танс Моравчевић, из Велике Хоче, отпратио ју је у Нови Пазар и тамо се Јованка удала за Филипа Стојановића родом из Велике Хоче, ондашњег српског учитеља. — По сазнању, Јованка је и данас жива и срећна у браку. До пре годину дана имала је петеро деце. Муж јој је учитељ у с. Врачевима у Новопазарском крају.

[169]) Пред рат с Русијом 1786 г.: „На 13 свибња на Кветри по духових потурчи се Антун (Бого) Доврић из Фојнице и Стево из Сутинске у Фојници и већ ако онако антикрст не погони фратре и кршћане ту веће дана не смиде се кршћанско чељаде из куће помолит зашто с њима иђаше велико мноштво турских брезпосленика с бубњом и свиралом не само сокацим вароши него испод манастира. Ди кога сриту од уха кршћанскога псују, погрђују куће, лупају, прозоре разбијају: *хоћеш се потурчит?* вичу. (*Н. Лашванина,* Летопис на пом. м. IV с. 127) – Пред Немачко-турски рат, год. 1727 „кад чу турско мноштво (о рату) све гркну против уцвиљеној раји и фратрам; а паша за угодит Турком говори јим: Одите, рече, да се најпри ударимо с Немци, а кад се вратимо све ћемо окренути под мач, набит на коље што је мушко до 7 година, а женско у ропство (*Н. Лашванина,* Летопис на пом. м. с. 130). — О насилном потурчивињу хришћанских девојака у XIX в. занимао се и *руски кабинет.* Види о томе дипломатску преписку (Archiv-Diplomatique II за месеце април, мај и јун 1860 г. с. 220).

[170]) Према извештају Начелника Округа Алексиначког од 4. маја 1861. год., који се чува у *Државној Архиви:* „... Неки Агуш (то је чувени харамија Дели Агуш) из Бугајницу (то је село Билача) 5. фебруара тек. год. одвуче силом попа Антину кћер у планину, но исти поп заузме се код власти те кћер своју од овог Турчина (Арнаутина) одузме и уда за сељака свога Стојилка. Агуш овај, ког и Дели Агуш зову, за осветити се дође 9. марта т. г. у село Старац, нађе Стојилка на њиви гди оре, при коме је и једно дете от 12 година било, те Стојилка на најситније комаде исече, а дете се од ове грозе препадне, те сада бори се с душом да и оно умре.

Овај исти Дели Агуш дође у поменуто село Старац, нахије Врањске 11. марта т. г. са својих 10 највећих зулумћара другова, нападне попа (Анту) у

историју је већ ушао[171]) случај насилног потурчивања једне хришћанке у другом центру турске царевине, у Солуну, пред сам Први српско-турски рат, 1876. г., у коме је фанатизована муслиманска маса на најсвирепији начин убила и два европска консула, француског и немачког, који су се били ставили у одбрану хришћана. Кад је овако било у Солуну, лако је појмити како је било у унутрашњости, где су господарили незбринути још, гладни и голи, Арнаути, и беспослени Турци.

Још један од главних општих узрока потурчивања нашега света у Јужној Србији јесте укинуће наше Патријаршије 1774. г. Грчка хијерархија, и ако строго православна и врло енергична у одржању православља и у нашим земљама, и онога доба, показала се врло лабава те и врло штетна за нашу националну целину. Још кад се узме[172]) да су многе грчке владике, и пре укинућа Патријаршије биле дошле у наше земље, онда је онако неповољно стање за наш народ било у многим обласитма настало и пре укинућа Патријаршиэ.

Што је преостало свештеника од наше црквене хијерархије брзо је помрло, а нови нису били пристигли; калуђерски редови били су проређени; народ деценијама није видео свога архипастира. — И ако претерана, у Призренској области постоји традиција да је поп Синадин после укинућа Пећске патријаршије крштавао у Гори и по другим призренским жупама децу од по 10—20 година.[173]) Поред свега тога

његовој кући, мету га на најстрашније муке, чупајући му браду клештима и бодући га ножем по телу изнуде му на овим мукама и узму 10 000 гр. и опљачкају све што су по кући нашли па и сат који је сав од крви попове окупан, узму, посечу му слугу Ђорђа Цветковића и друга зла почине, која су им до руке дошла". (Dr. *Јов. Хаџи Васиљевић*, Јужна Ст. Србија II 217). — Од многих случајева наших дана, *Т. П. Станковић*, на пом. м. с. 106 забележио је овај случај: „У 1893 г. уграбише Арнауташи Петру, кћер Павла Катанчаревића из Витине у Гњиланској кази, и кад су је довели, да пред влашћу у Гњилану изјави, како ће да прими ислам, она, охрабрена што је видела ту свештеника и Србе као чланове меџлиза, изјавила је: како су је Арнаути силом дотерали и како она неће да мења своју веру, —

— Сали Бисла, жандарм (чауш), који је прислушкивао на вратима и чуо све што је Петра изјавила потегне револвер те на очи власти из неколико метака на место убије Петриног оца Павла и мајку Милену, па безбрижно, са мартинком о рамену ухвати поље и сербез оде у качаке".

[171]) *Јов. Ристића*, Дипломатска историја Србије, II 14.

[172]) *Сион* год. 1875 с. 102.

[173]) *Ив. С. Јагтребов*, Податци и т. д; — Има предања да једно доба, у опште у Призренској области није ни било свештеника и да им је долазио из Тетова — Старији људи у Призрену уверавају да до пре 150 година у призрен. варошици Броду није било ниједнога потурчењака и да се хришћанство најдуже у том месту и одржало. Последња хришћанка у том месту била је Божана (Марија), која је умрла тек 1855 г. Зна се о синовима Божаниним који су се потурчили и од Станка постао *Селим*, од Гаврила *Халим* и од Катарине *Кадима*. — *И. М. С. Милојевић* је за Косово забележио о крштавању одраслих.

По планинским крајевима је и доцније било овако.

дошли су нови *владички намети;* појавила се католичка пропаганда и појавили се турски верски проповедници.

По свршетку Немачко-турског рата 1689.—1691. г. Турци су разрезали на хришћане и неку нову врсту порезе. Да се те порезе спасу, многи су, и ако привидно, примали ислам.[174])

У времену административног самовлашћа у Турској од краја XVIII в., многи деребејлери ув ли су у својим пашалицима ред, да се сваки муслиман, који се ожени потурком, ослобађа војне обавезе. То је био још један нов атак на хришћанско женскиње. У односним областима, и са тога узрока већина је нашега потурченога женскиња насилно потурчено.

По народним предањима, која су развијена у нашим народним песмама, тежња за лакшим и бољим животом, за господством, витештвом и љубав женскиња према турским мушкарцима, и обратно, била је такође један од главних узрока појединачнога и драговољнога потурчивања нашега света. И тај је узрок држао све од првога сусрета нашега народа с Турцима па до половине XIX в., а негде и до пре краткога времена. Женске и друге наше народне песме, нису ни мало у томе претеране.[175]) Под овим околностима, и по овим мотивима, највише се нашега света, *драговољно* и појединачно, истурчило у Косовској области.

У дуелу између Страхинића Бана и Влах Алије, Анђелија Страхинића Бана опредељује се за Влах Алију.[176]) — Љуба Новаковића Грује[177]) изневерава свога мужа Груицу и одлази Турцима и турчи се:

„О Госпођо, Груичина љубо!
„Издај нама Новаковић Грују.
„Код Груице носиш чисту свилу
„А код нас ћеш шетати по свили
„А носити и сребро и злато
„И бити ћеш кадунџика млада
„И често ћеш на теферич ићи
„С кадунама од петка до петка".

— — — — — — —

У песми *Вук Станишић* и *Бег Љубовић*[178]) о којој се држи да пева догађаје из времена 1719. г., Ружица, ћерка кнеза од Грахова, Николе, која је била примила прстен од Станишића Вука, враћа веренику прстен и прима други од бега Љубовића:

„О, Ружице, кнежева ђевојко!
„О'ли, цуро, мене послушати:
„Тако тебе добра срећа била,

---

[174]) H. Hecquard, Histoire et description de la Hâute Albanie, Paris c. 483.

[175]) *Вук*-1894-III, 34.

[176]) *Црногорске јуначке песме* I, 86 — Бег Љубовић јој обећава.

[177]) *Вук*-1894-IV, 427.

[178]) *Вук*-1894-IV, 427.

„Немо узет' од Његуша Вука,
„Е ти дајем турску вјеру тврду:
„Ако узмеш Станишића Вука,
„Одвешће те у племе Његуше
„А отале у Ловћен планину;
„Убраће ти буковијех дрва,
„У Котору граду их носити
„Да се једиш да се хлебом раниш;
„Узми, цуро, мене господара,
„Повешћу те Гацку широкоме,
„Набавити слуге и слушкиње,
„Да ти држе скуте и рукаве
„Кад се шеташ по харему моме?

Анђа, *сестра Иве Капетана*,[179]) која је већ била верена за Рада Сењанина, уверава своје другарице, да ће поћи или за Турчина (јунака) Нукић Барјактара или ни за кога:

„А тако ми моје вјере тврде,
„Ја нијесам бијелила лице,
„Ни за бана ни за ђенерала,
„Ни за кака млада капетана,
„Па ни оног Рада Сењанина,
„Већ том, сестре, не будите мали,
„Ја сам моје одгојила лице,
„Бијелила и уруменила,
„За Турчина и Турску Удбину,
„А на име Нукић барјактара,
„Јунака га у Удбини нема"
— — — — — — — — — —

У варијанти ове песме, *Иванова сестра Ружица*,[180]) пошто је одбила онолике просиоце хришћане, на питање свога брата Ивана, одговара:

„О Иване луда ми те нађох!
„Ево, Иво, три године данах
„Узела сам од Стубице Хуса.
„Постила сам сва три рамазана
„Постила их у твоје дворове"[181])
— — — — — — — —

И ако врло мало, овај мотив за драговољно турчење хришћанског женскиња држао је тако рећи, до самога смака турске владавине у нашим земљама. Између многих случајева ове врсте, видели смо онај што наводи Марко Миљанов из године 1875.

У песми *Ограшић Алија и сестра Цмиљанића*,[182]) види се где се муслиман зариче да ће се оженити само хришћанком,

---

[179]) *Вук*-1899-VI 427.,

[180]) *Вук*-1899-VI, 433.

[181]) И ако врло мало, оваквих је случајева било све до наших дана. Негде пре двадесетак г. постојала је у Куманову Анастасија жена Димка Борозана. Она је годинама трпела толику аутохипнозу у односу на чистоту и лепоту ислама, да је још као неразведена од свога законита мужа и још непреведена у ислам издржавала све прописе нове јој вере: држала рамазан и др. и није се уздржавала да се хвали тиме и код хришћана, својих суседа и сродника.

[182]) *Вук*-1894-IV, 474

Анђом, милом сестром Цмиљанић Илије; *„Али с Анђом ал' земљицом црном"*, а видели смо каква су све средства стојала муслиманину на расположење, и какву би све протекцију уживао у своме кругу, да своју љубав задовољи, и још једну хришћанску душу преведе у ислам.

У многим народним песмама провлачи се уверење о томе да *каурин* (хришћанин) не милује као Турчин.

„Кажи Мите кога сакаш,
„Каурина ил' Турчина?
„Нећу, нане, каурина
„Каурин је мучна душа.
„Вездан оре, ваздан копа,
„Вечер дође срдит дође,
„Ја га молим да се мије,
„Он се вије да ме бије.
„Ја си сакам младо Турче;
„Младо Турче ра(х)атличе.
„Ваздан шета по чаршију,
„Па купује шар шамију
„Шар шамију леблебију,
„Леблебију суво грозје.
„Вечер иде весел иде.
„Ја га каним да се мије,
„Он ме тегли у постељу,
„Одврзује шар шамију,
„Па ми дава леблебију,
„Леблебију суво грозје"[183])

— — — — — — — —

У крајњим нашим западним крајевима, у које је допрло потурчивање нашега света, било је случајева и где су муслимани прелазили у хришћанство опет из мотива: воле хришћане јунаке, витезове, хришћанску веру и т. д.) У песми *Кадуна Хасан аге Куне*[184]) мајка светује кћер Кадуни да се покрсти, и др.

Многи су се наши људи турчили за новац, за мито. Имамо запис владике Данила I на Цетињу 1707. г., о томе,

---

[183]) *Dr. Јов. Хаџи Васиљевић,* Јужна Ст. Србија II, с 252

[184]) *Вук*-1894-III. — Да наведем само један пример. Пре Српско-турских ратова 1876—1878. Аранутин из околине Гњилана, Реџа (?), хтео је пошто пото да се покрсти. Али, ко је још то могао примити да учини, него су га одвраћали баш сами хришћани. Али Реџа никако да се смири: хоће да се покрсти и никако друкчије. Долазио је у црквено двориште, ишао за литијама, за пратњама. Кад је једном дошао у Гњилане призренски митрополит Мелентије, Реџа све око њега, док му нису хришћани створили могућност да пређе у Србију, Отишао је у Крушевац и тамо се покрстио и добио име *Златко*. Тамо се и оженио и занимао својим радом, и дуго је живео у Крушевцу.

Како би прошао у Јужној Србији онај ко би се усудио да муслимана преведе у хришћанство лепо се види у *Крвавом јаглуку М. Ђ. Призренца*, у коме се износи случај из наших дана. — У селу Истоку, у Метохији, под притиском Арнаута, потурчили се били Петар Грујичић и још два добра домаћина. Год. 1912. вратили се у хришћанство, а год. 1915 сву тројицу су због тога побили Арнаути суседи. (Dr.Д.П.К.)

како се договорили Црногорци да изгоне између себе Турке (потурчењаке), па многи Црногорци нису дошли, већ на против, почели се и *множина турчити ере их мићаше паша из Подгорице.*[185])

Имамо случајева где су се многи наши турчили у напитом стању, други да могу носити оружје; трећи из непоимања значаја свога корака — из простодушности, у шали или свађи и т. д.[186])

У доста случајева, турчили су се хришћани и из атара, из поштовања према ком добром суседу, мајстору, пријатељу.[187]) Многи су узимали само име својих господара; отуда у нас, и у јужно-источним странама наших земаља доста турских презимена: Жабота, Осман Беговић, Пашић, Рамадановић, Потурњаци, Куртинци, Мусинци, Муфтијинци и т. д.

У папским упутствима представницима католичке цркве у захвату Цариградске патријаршије, Стеван Герлах, с пута по Старој Србији и Арбанији године 1671—1672., пише о томе како се католички свештеници у пом. областима турче из узрока: где за мале, ситне ствари с Турцима, увлаче и своју паству и т. д.[188])

---

185) *Љуб. Стојановић*, Запис бр. 2180.

186) *Андрија Јовићевић* (Насеља књ. XI с. 34) бележи да је братство потурчењака Туђеминаца славило скупа и веселило се, и напили се сви и почели присиљавати свога пароха да поново служи службу. Поп то није хтео ни смео учинити и Туђеминци (онако пијани) пођу скупа у Бар и потурче се. — Забележен је интересантан случај *(Периодич. списание* XX , с. 335*)* у селу Арду у Бугарској: неки хришћанин Коста отишао једне суботе од куће у село послом а жена му у кући спремила шта треба за сутра дан, у недељу, да иду у цркву, и правила и свеће за цркву и месила *поскуре,* док јој се муж под вече вратио кући с белом чалмом на глави...

„Кад је један пут дошао хоџа у Микулиће *(*у скадарској Крајини*)* да сунети дјецу, Демо позове хоџу па и његеву дјецу посунети. Демова жена није била код куће па, кад је дошла и дознала да су јој дјеца потурчена, закука за дјецом, као да су јој умрла, а муж је тјешио: „Нека иду и они, куд сви други". Мајка је од жалости полуђела и у лудници умрла *(Андрија Јовићевић,* на пом. м. с. 33*).*

„У Пречурицима су у старо доба живјела два брата: Марко и Иво. Браћа се заваде због пса и пођу на суд у Улцањ. Кадија их оба казни, па им за трошкове и казну узме сву земљу, коју су имали и нареди да се иселе. Он им је, онда, у знак милости, даровао земљу и дозволио да остану, ако се потурче. И они се оба потурче; и од Марка су Бајрамовићи и Абазовићи, а од Ивана Ћубићи и Бећировићи..." *(Андрија Ивановић,* на пом м. с. 33*).*

187) У селу Стеблеву, у Голом Брду, младић Никола, син старога и чувенога у овом крају попа Анђелка Рајковића учио терзијски занат код потурчењака Селима Корманоског и толико је заволео свога мајстора, да је прешао у ислам, отишао у Орид, примио сунетисање и добио име Исмаил. Али отац му никако га није хтео примити у своју кућу. У том умре мајстору Селиму јединац син, Ибрахим и мајстор Селим усини Николу-Исмаила и венча своју спају за њега.

Овог је узрока било и у другим нашим крајевима *(*Насеља VI с. 120.—*)*

188) *Hecquard,* на пом. м. с 480.

Све ове, у односу на хришћанску веру, слабе стране нашега света Турци су врло лепо искоришћавали својом добро познатом лукавошћу. Споменули смо шта о томе пише европски путник у другој половини XVII в., *Рико*.

Има писаца[189]) који у опште узроке потурчивања нашега света стављају и утицај турских колониста у нашим земљама од поч. XVI в., Јурука и Коњара. Међутим тај узрок не постоји. Пре свега, видели смо да је ових колониста било тако мало, да нису никако могли ни вршити утицај на хришћане у овом погледу. Друго, ни данас се још позитивно не зна где је све било ових колонизованих муслимана. Неки узимају да их је било и у Кичевској области, међутим тамо нема никаква трага од њих. У тој области, у опште, нема муслимана који говоре турски. Треће, има области где је било ових колониста па их нестало: били и битисали; такве су области на пр. *Пчиња, Власина.*[190]) а у њима нити има потурчењака нити правих Турака. Тамо су остали још само називи географских објеката јурчучког порекла, а ових нигде више нема; четврто, где се још и налазе Јуруци, као на штипском Овчем Пољу, они су сами изгубили од своје главне етничке особине, од свога језика, и у току времена узели доста из нашега језика, тако, да данас прави Турци не би могли ни разумети њихов турски говор.[191])

Ако су Јуруци негде и могли вршити утицај на хришћанско становништво у нашим земљама у погледу потурчивања, то је могло бити само у Моглену и Тиквешу. Али многи и у овим областима, ако не потпуно, а оно као они на Овчем пољу примили су доста нашега језика. А видели смо да су жене тиквешких Турака примиле ношњу хришћанских жена и потуркиња, и да је и у другим странама било асимилирања Турака. — Ако је г. Dr. В. Радовановић утврдио генеологију братства *Рибароваца* у Тиквешкој области, онда је то један случај више асимилирања Турака у тој области. На овом месту да напоменем да су у јужним странама наших земаља још у IX в. живели Турци Вардариоти; па су и они загинули, претопили се у друге хришћане; познати су били, од XI в., и други Турци код Орида, па се и они претопили у месно хришћанско становништво.

---

[189]) *В. К'нчав,* Македонија... и други.

[190]) Dr. *Јов. Хаџи Васиљевић,* Јужна Ст. Србија II с. 149, 233, 234. 251) — *Р. Т. Николић,* Власина и Клисура (Срп. Етн. Зборник *XVIII* с 179, 314—318*)*.

[191]) Као и наши потурчењаци у другим областима, који теже да говоре турски и ови говоре од прилике овако: Алд'м пушкаји, гит'мниваја, трептети бир сламка, истееди чикармаја око ми. Ачан бакт'м абонун, јок бре, комшинци теле си имиш. Ачам бакт'м бир врба, врба устунде бир седало, седалода доли јајцалар; ачам крд'м бир јајце чикти бир пилич, узун кљунали, дугоногали, галиба штрче имиш.

За нашу ову тему најглавније је то, што главна маса наших потурчењака у Јужној Србији пада на Дрим, од Орида до Скадра, и што у тим крајевима нико ни од лајика, и никада, не налази Јуруке и њихов утицај за потурчивање нашега света.

Од локалних, покрајинских, узрока турчења неки писци за Призренску и Дебарску област на прво место стављају гурбетовање, и занимање стоком у месту и гоњење стоке на исток и југ, — да су се многи тамо, дошав у додир са турским светом, и потурчили, па, вративши се дома (као Станишини Црногорци) и своје потурчили. Држе, да су се потурчили и по својим занатима, халваџиликом и бозаџиликом, на истоку. За обе ове области могу се примити и ови узроци, али и за њих главни узрок остаје онај — надирање Арнаута у њихове односне крајеве. Ово важи и за сточаре у Љуми, Опољу и Гори. И они су се хтели, на имању своме, у кући својој, вером да заштите од ових незваних и дрских гостију. А факат је, да су се турчили најпре људи па после, одмах или доцније, и жене. Има случајева у овим областима, где се жене никако нису ни турчиле; умирале су као хришћанке. Таквих је случајева било и с многом рођеном браћом у задругама где је један хришћанин а други муслиман; једнога се деца крсте, а другога се сунетишу. Тако је вршено поступно потурчивање. Ова мешавина вере у једној задрузи и једној кући, и заједнички живот, лепо се карактерише овом народном сликом: У једном истом лонцу брат хришћанин приставио свињетину, а брат муслиманин јагњетину, па кад су ручали за једном трпезом, сваки је јео своје месо и сваки је одржао своју веру!

У појединим крајевима било је случајева где се у селу потурчи само једна кућа, па да се не би натресала и штетила друге, једна по једна истурче се и остале, и цело село. Многи су се турчили да им рођак потурчењак не преотме земљу и очевину.

И до сада смо видели да је било наших потурчењака, који су, и ако потурчени, и даље одржавали обреде хришћанске вероисповести, а само се издавали за муслимане и носили турска имена. То су тако звани *привидни* муслимани, *окултни* хришћани; Арнаути су их звали *љармани*. Њих је било још од самога почетка потурчивања. Наш Станиша — Скендер бег, Ахмет паша Херцегоглу, Ајваз паша и др. Окултних хришћана било је највише од почетка XVII в., од како је турско царство почело приметно опадати и преовлађивати безвлашће.[192]) Из познатих узрока, псевдо муслимана највише је било међу нашим католицима. — Споменули смо да је нова врста порезе на хришћане после Немачко-турског рата 1689 до 1691, год., учинила да су многи хришћани привидно примили

[192]) *Hecquard* на пом. м. с, 481—482.

ислам. И у оно доба, окултне хришћане су распознавали само верски људи[193]); доцније су их сви распознавали; већина од њих била је, и као муслимани, у сталном додиру са хришћанским свештеницима. Ови су им, и ако тајно, давали причешће и вршили им и још по неке обреде своје вере.[194])

Пошто је у великој већини наших земаља било немогуће, да муслиман пређе у хришћанску веру, ни ови привидни муслимани нису се могли више јавно вратити у своју пређашњу веру, па и они који су то тајно учинили, морали су се селити у друге хришћанске пределе, да се не би открили. Па ипак, од како се на Једренском миру 1829 г. добило више права за хришћанску вероисповест у Турској, и била загарантована верска либералност и верско самоопредељење, има доста случајева где су се ти привидни муслимани, и ако опет на интервенцију највиших турских државних власти и европске дипломатије, вратили у крило хришћанске цркве. Од тих ретких случајева, најинтересантнији је онај: како су се наши сународници католичке цркве у гњиланској Горњој Морави, г. 1847, вратили у хришћанство.[195])

---

[193]) *Hecquard* на пом. м. с. 480

[194]) На сабору у Антивару 1703 г., на коме су присуствовали сви епископи из наших и арбанаских земаља, одлучено је да се хришћанима који носе турско име више не даје причешће (Hecquad на п.:м. с. 493) — Године 1754, папа Бенедикт IV издао је енциклику свима архиепископима, епископима, свештеницима и мисионарима да забране католицима да примају име муслиманско, било да избегну данак било због чега другог. - Из те енциклике видимо да су се такви хришћани, због тога што су се вратили својој вери хришћанској, морали селити у друге крајеве међу хришћане. *Hecquard* даље вели да су све те породице, у његово време, које су остале псевдо муслимани, а у ствари, и ако биле лишене духовне пашње католич. свештеника, одржале су хришћанске традиције и мешају се женидбом и удајом (на пом. м. с. 484).

[195]) Енергични Антоније Марковић, католички парох у околини Гњилана, г. 1847, успео је да увери 120 породица да се *јавно* одрекну ислама, уверавући их да ће сва зла од Турака поднети и он с њима и све што би се њима догодило. На глас о томе узбунили се не само сви околни муслимани, него и сама власт и сам се валија све више раздражио. Због тога је свих 120 породица било кренуто са огњишта у Скопље; уз пут су били мучени и тучени, а у Скопљу су били бачени у мрачну тамницу. И ту су били мучени глађу. По том су најстарији људи из села били позвати пред меџлиз, ради саслушања, и ови су изјавили да су и да желе умрети као хришћани. Наљућен постојаности ових хришћана, називајући ову њихову врлину јогунством, Хафис паша их стави на муке, али није их могао преломити и прогнао их у М. Азију, а имање им конфисковао и продао у корист државне касе.... У М. Азију су ишли пешице и многе су муке имали. Свуда их је пратио свештеник Марковић. У Цариграду су се за њих заузела француска, енглеска и аустријска амбасада и дата им је земља око Брусе и справе за обрађивање. И ту је с њима био Марковић, и био им парох. М. је поново кренуо у француску и енглеску амбсаду за интервенцију и ови су, о трошку Портином, били враћени у своје место, и враћено им је било и све имање њихово. Али од 120 породица, 1000 душа, вратило их се свега 80 душа. Али су за њих још трајале тешкоће, тако да је, године 1849, морао доћи у Скопље изасланик енглеске амбасаде с новим наређењима Портиним за њене власти и онда им је не само имање повраћено него им је било одобрено да исповедају хришћанску веру и њене обреде. (Hecquard на пом. м. с. 484—487.)

Време потурчивања наших потурчењака

Видели смо писане податке о појединачном турчењу у нашим крајевима и да главно турчење пада у XVII в. То се доба слаже и са традицијама у нашега народа о томе. Свуда потурчењаци памте *200 година*. Тај су број наводили и њихови стари пре 50 година; тај наводе и ови сада. Тај исти број влада и у предањима бугарских потурчењака, помака. И ако је Његошу било историјски познато време потурчивања нашега света у Црној Гори, и он је певао:

Богу шућур двјести су годинах,
Отка' пађи вјеру прихватисмо
Измећари дину постадосмо.

Стога што се турчење на разне начине протегло кроз четири и више векова, број 200 стално се провлачи кроз сва предања. У Кичевској области потурчивање се веже за Шабан пашу, али се и тамо наводи број *200 година*, и да су се турчили поступно све до почетка XIX в. И сама кичевска махала Бачевци потурчила се пре *200 година*.

Па и овај се број слаже са историјским фактима: да су се наши у Јужној Србији потурчили највише после сеобе нашега народа под Арсенијем Чарнојевићем и у време највећега надирања Арнаута у наше земље. Међутим, и ако сви наводе овај број, велика већина потурчењака, по причању својих старих, зна тачно од колико су колена потурчени, само неће увек да казује. Број 200 им је остао у аманет, кратак, и чини им се и лаконски одговор. Поред тога, потурчењаци у Тиквешу имају предање да су се њихови стари потурчили још кад се турска војска налазила онуда за време првога освојења онога краја. Међутим по другом предању, оном о јаничарском притиску у овој области много доције, и о пресељавању хришћана из тиквешких села у Неготин и Кавадар, излази да је то било негде крајем XVII века, опет пре 200—250 година.[196])

[198]) У Тиквешкој и Велеској области постоји предање да је у *време рата на Беч*, ваљада 1789—91, велика турска војска дуго времена боравила у овим областима и да су онда јаничари велики зулум чинили у Азоту велеском и у Тиквешу, да су деца у мајкама пропиштала . . . Има предања о многим невероватним злочинма.

У Тиквешу имају предање, да су села Тимјеник и Бегниште потурчени такође *пре 200 година,* и то се слаже са временом у коме су биле исељене прве хришћанске породице из тих села.

О потурчивању Опоља у Призренској области има предање да га је потурчио Кукли бег. Овај бег је живео у XVI в. а у Опољу су познати хришћани све до пре 120 година.[197]) Потурчивање у јеку и у Опољу било је тек од како су онуда продрли Арнаути.

У Дебарској области у опште има прадање, да је потурчивање почело такође од *200 година* на овамо. И ако махом знају који се крај кад потурчио, и да има потурчењака из целога XVIII и прве половине XIX в., сви одговарају да су се потурчили *пре 200 година.*

Потурчивање Голог Брда такође датира од *200 година.* А у овом се крају зна о потурчењацима који су се потурчили тек око половине XIX в.

Ово време главнога турчења у Дебарској области потврђује се и оснивањем прве текије у овој области. То је *Кал'ч баба теке.* Верски учени људи су ми казивали да овај муслимански светац одговара хришћанском Св. Архангелу, а по традицији је светац који носи своју главу у руци и треба да одговара Усековању Св. Јована (29. августа). По обавештењу које сам још 1913 г. добио од шеха Емрулаа, ова је текија заснована 1691. године. Основалац јој је био родом из Арабије. Метропола јој је у *Призрену* у *Сарача хану.* До абдикације, помагао их је, материално, сам султан *Абдул Хамид.* Ова се текија налази у околини самога Дебра, на путу из Дебра за Пишкопеју, и изгледа да јој је задатак био да паралише значај Св. Јована Бигорског. А обавештени људи, и муслимани, у овој области казују да им прве џамије датирају тек од 80—90 година.

О онима у Пехчевској области зна се да су се потурчили у другој половини XVII в. Њихово се предање од *пре 200 година* и слаже са писаним подацима о томе.

У неким крајевима источног периферног насеља Арнаута у нашим земљама, Пољаници, Моравици, Масурици и др. потурчењаци су познати тек од половине XVIII в., од насељавања Арнаута по тим крајевима.

Рекли смо да је појединачно, драговољно и насилно, потурчивање држало све до смака Турског царства у нашим земљама 1912 године.

---

[197]) *Ив С Јастребов,* Падатци и т. д. с. 30.

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ

ГЛАВНЕ ИСПРАВКЕ

На стр.	12. у 24.	реду	озго	место	1920.		треба:	*1921.*
„ „	26. „ 21.	„	„	„	Куретница		„	*Курешница*
„ „	49. „ 10.	„	„	„	нератно		„	*нератном*
„ „	52. „ 12.	„	„	„	истурило		„	*исшурчило*
„ „	52. „ 11.	„	„	„	душе		„	*куће*
„ „	55. „ 9.	„	„	„	1454		„	*1459*
„ „	59. „ 16.	„	„	„	с.		„	*с. 1098*
„ „	62. „ 15.	„	оздо	„	Срби		„	*православни Срби.*

Остале грешке исправљене су у тексту